

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи бакалавра
на тему “Японське "економічне диво" (середина 50-х - початок 70-х років ХХ
ст.)”

Студента ІV курсу групи ІС-43
Денної форми навчання
Спеціальності: 032 Історія та
археологія

Кабачок Віталій Романович

Керівник: канд. іст. наук, доцент

Тумаков Олександр Іванович

Рецензент: _____

Вступ	3
Розділ 1. Вихід з повоєнної катастрофи: передумови японського економічного дива	
1.1. Економічний, соціальний і політичний стан Японії після 1945 року.....	18
1.2. Роль окупаційної політики США у стабілізації: реформи SCAP	24
1.3. План Доджа та «Корейський стимул».....	30
1.4. Зовнішній економічний чинник: допомога, інвестиції й трансфер технологій	33
Розділ 2. Внутрішні механізми реалізації японського економічного дива	
2.1. Державна промислова політика та роль МІТІ	38
2.2. Формування експортно-орієнтованої економіки	46
2.3. Освіта, наука і технології як інституційна база модернізації	52
2.4. План подвоєння доходів і соціальна політика 1960-х	59
Розділ 3. Значення досвіду Японії: оцінка та сучасна перспектива	
3.1. Внутрішні суперечності японської моделі.....	67
3.2. Уроки японського досвіду для сучасної України	72
Висновок	80
Резюме	81
Список літератури	83

ВСТУП

Актуальність теми. Японське «економічне диво» — це не просто випадковий прорив чи набір вдалих обставин, а приклад системної модернізації, яка відбулася на тлі масштабної поразки та глибокої соціальної травми. Дослідження показало, що трансформація Японії у 1950–1970-х роках була результатом складної взаємодії зовнішніх чинників — зокрема, американської окупаційної політики — та внутрішніх стратегічних рішень, зокрема індустріальної політики МІТІ, реформ аграрного сектору, підтримки освіти, науки й технологій.

На перший погляд, здається, що ключову роль відіграла зовнішня підтримка. Проте, як показує аналіз, саме внутрішня здатність японської держави адаптувати зовнішні імпульси під власну інституційну логіку стала вирішальним чинником. Поєднання централізованого планування з ринковими механізмами, орієнтація на експорт та створення умов для технологічного оновлення стали основою довготривалого зростання.

Особливу увагу в роботі приділено соціокультурному виміру цієї трансформації. Японський досвід підтверджує, що модернізація була не лише економічним процесом, а й формою суспільного консенсусу: висока трудова етика, лояльність до корпорацій, прийняття дисципліни — все це створило середовище, у якому структурні зміни не викликали масового спротиву, а навпаки — підсилювалися зсередини. Значущість теми посилюється в контексті сучасної України. Хоча історичні й культурні умови відмінні, японський приклад демонструє: ключ до стійкої модернізації — у поєднанні зовнішніх ресурсів із внутрішньою інституційною мобілізацією. Це не означає копіювання чужих моделей. Це означає — вчитися бачити, як криза може стати стартом, а не фатальним вироком. Таким чином, японське «економічне диво» варто розглядати не як ізольований історичний кейс, а як приклад багаторівневої адаптації: інституційної, соціальної, культурної й економічної. І саме тому воно має значення не лише для минулого, а й для сучасних пошуків стратегій відновлення у країнах, які прагнуть вийти з перехідного стану до системної стабільності.

Об'єкт дослідження.

Японське «економічне диво» розглядається як комплексне явище стрімкої модернізації, що охоплює не лише макроекономічне зростання, а й глибокі трансформації в інституційній, соціальній та технологічній сферах. У фокусі — період активної індустріалізації, зростання експорту, технологічної переорієнтації та структурного оновлення економіки країни після Другої світової війни

Предмет дослідження.

Ключові фактори, які забезпечили сталу динаміку зростання японської економіки впродовж середини 1950-х — початку 1970-х років. Серед них — державна промислова політика (зокрема роль МІПІ), інвестиції в людський капітал, підтримка наукових розробок, освітніх програм, а також соціокультурні особливості, що вплинули на рівень трудової мобілізації, інституційну довіру та підприємницьку активність. Предмет дослідження також включає механізми поєднання зовнішньої підтримки з внутрішньою інституційною адаптацією.

Хронологічні межі дослідження.

Точка відліку — середина 1950-х років, коли Японія виходить із фази відновлення та переходить до етапу активної модернізації. Верхня межа — початок 1970-х, коли країна досягає піку економічного зростання і поступово входить у фазу структурної стабілізації на тлі нових глобальних викликів, зокрема енергетичної кризи та перегріву зовнішніх ринків.

Територіальні межі дослідження.

Основний простір дослідження — Японія як географічна та інституційна цілісність, що формувала власну економічну траєкторію. Водночас, у межах аналізу враховано зовнішньополітичний і регіональний контекст — роль США як стратегічного партнера, а також досвід інших країн Східної та Південно-Східної Азії, які в аналогічний період проходили через подібні етапи модернізації..

Історіографічний огляд літератури.

Здавалося б, що феномен японського «економічного дива» вже давно вивчено з усіх можливих ракурсів. Але якщо придивитися уважніше, стає зрозуміло: науковий дискурс щодо цієї теми й досі не є ані завершеним, ані однозначним. Історіографія демонструє не лише багатовекторність інтерпретацій, а й суперечливість поглядів щодо витоків і механізмів японського прориву.

У межах наукової літератури — як зарубіжної, так і української — явище «економічних див» зазвичай розглядається через призму національних кейсів, без системного аналізу їхньої глобальної взаємозалежності. Японія в цьому контексті виступає чи не найпоказовішим прикладом: її економічна модель стала не лише об'єктом вивчення, а й предметом ідеологічної полеміки між двома основними школами.

Перша — так звана «американська школа», яку уособлює постать Рут Бенедикт.¹ Саме вона сформулювала тезу про те, що вестернізація була не просто умовою, а необхідною передумовою модернізації Японії. Її підхід акцентує увагу на зовнішніх чинниках: американські реформи, ліберальні цінності, інституційне «перепрошивання» японського суспільства.

Проте, все не так однозначно. Ревізіоністська школа, яку очолив Чалмерс Джонсон, запропонувала принципово іншу інтерпретацію. У його праці «MITI and the Japanese Miracle»². Японія постає не як пасивний реципієнт зовнішньої допомоги, а як держава, що змогла мобілізувати власну інституційну спадковість, адаптувати модернізаційні виклики до внутрішнього культурного ґрунту та створити стратегічну модель розвитку. Тут наголос зміщується з екзогенних на ендогенні фактори — національну суб'єктність, інтелектуальну автономію, управлінську інженерію.

І саме в цьому розмежуванні — між зовнішнім впливом і внутрішньою активністю — криється причина актуальності обох підходів. Адже історично

¹ Benedict R., *The Chrysanthemum and the Sword*. Boston: Houghton Mifflin, 1946, p 32

² Johnson Chalmers. *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. – Stanford, California: Stanford University Press, 1982. – 412 p. – ISBN 978-0-8047-6560-2.

склалося так, що найвпливовішим зовнішнім чинником для Японії у ХХ столітті були США. І більшість економічних досліджень — так чи інакше — зводяться до цього бінарного аналізу: або «експорт реформ», або «імпорт ідей», трансформованих у локальну ефективність.

Однак, поза цими двома лініями існує значна кількість альтернативних підходів, які продовжують розвивати тему через інші аналітичні рамки — постколоніальні, інституціональні, культурно-антропологічні. Саме ця багат шаровість і робить історіографію «економічного дива» живим, динамічним полем наукового пошуку, у якому ще далеко не всі питання мають остаточні відповіді.

У своїй книзі «America and the Japanese Miracle: The Cold War Context of Japan's Postwar Economic Revival, 1950–1960» Аарон Форсберг аналізує післявоєнне економічне відновлення Японії крізь призму геополітичного протистояння. Центральний акцент зроблено не лише на внутрішній політиці країни, а й на контексті холодної війни як чинника, що визначав логіку дій як Токіо, так і Вашингтона. Окрема увага зосереджена на американській стратегії початку 1950-х років, зокрема в межах доктрини NSC 13/2, яка визначала Японію як ключового антикомуністичного партнера у Східній Азії. У цьому контексті жорстка стабілізаційна політика, запроваджена Джозефом Доджем у 1949 році, розглядається як інструмент не лише фінансового оздоровлення, а й політичного конструювання лояльного союзника. Додатковий імпульс надав конфлікт на Корейському півострові: військові замовлення США фактично перезапустили японську промисловість, забезпечивши надходження валюти та швидке завантаження виробництва. Детально простежується процес інтеграції Японії в західну торговельну систему — від політичного лобіювання її включення до ГАТТ до реальних конфліктів навколо експорту текстилю, сталі та автотранспорту. Попри періодичні тертя, автор фіксує загальну стабільність партнерства: навіть у моменти «торговельних фрикцій» між Токіо й Вашингтоном, стратегічна важливість союзу брала гору над ринковими конфліктами. Особливе місце в аналізі Форсберг відводить державному

втручання в економіку Японії. У дусі концепції «developmental state», запропонованої Чалмерсом Джонсоном, Японія постає як приклад модернізаційної держави з централізованим управлінням, гнучким захистом внутрішнього ринку та чіткими пріоритетами технологічного оновлення. Ключова роль у цьому відводиться МІТІ — міністерству, що поєднувало стратегічне планування з промисловою реалізацією. У підсумку Форсберг стверджує: «економічне диво» Японії не можна розглядати поза зовнішнім чинником. Стратегічна підтримка з боку США, інституційна адаптивність японської держави та високий рівень мобілізації внутрішніх ресурсів створили синергію, яка й забезпечила стійке зростання. При цьому саме здатність уряду діяти в умовах чітко окресленого зовнішнього вектору визначила успішність моделі державного інтервенціонізму.³

У праці «Japan and the Asian Economies: A “Miracle” in Transition» Такатоші Іто розглядає післявоєнне економічне зростання Японії крізь призму інституційної трансформації та структурної модернізації. Центральне місце в аналізі відведено діяльності Міністерства міжнародної торгівлі та промисловості (МІТІ), яке функціонувало як стратегічний координатор промислової політики, забезпечуючи пріоритетну підтримку ключових галузей та спрямовуючи технологічний розвиток у межах державного планування.

Окрему увагу присвячено валютному фактору, насамперед різкому зміцненню єни, що відіграло роль у трансформації галузевої структури економіки: ресурси перерозподілялись від низькопродуктивних секторів до більш інноваційних. У цьому контексті монетарна політика не обмежувалась лише стабілізаційною функцією, а стала інструментом структурної перебудови.

Разом з тим, Іто аналізує корпоративну архітектуру економіки, зокрема функціонування кейрецу — складної системи взаємопов'язаних підприємств, що забезпечувала не тільки фінансову стійкість, а й кадрову тяглість та внутрішню

³ Forsberg, A. *America and the Japanese Miracle: The Cold War Context of Japan's Postwar Economic Revival, 1950–1960*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2014. 352 p.

логістику. У рамках цієї моделі держава створювала стимули для експортної експансії, а також закладала основи трансформації суспільної поведінки: на зміну воєнній мобілізації приходила культура споживання, технологічного вдосконалення й орієнтації на глобальні стандарти продуктивності.⁴

Так, у праці Масахіро Такади «Економічне диво Японії: основні фактори та стратегії зростання» фокус зроблено на взаємодії післявоєнних реформ і зовнішньої підтримки. Автор не зводить модернізацію до інституційної реформи чи до зовнішнього впливу — він наголошує на тому, що ключовим механізмом прориву стало вдосконалення запозичених ідей та їх пристосування до японських реалій. І саме в цьому, на думку Такади, крилося джерело конкурентоспроможності країни: у вмінні перетворити імпортовані технології не на копію, а на локалізований продукт з власною доданою вартістю. Йдеться не лише про запровадження стандартів, а про трансформацію культури інженерного мислення — через інфраструктуру, освіту, науку, планування.

Іншу перспективу пропонує Б. Бабич у роботі «Японське “економічне диво”»: причини досягнень та невдач». На перший погляд, його аналіз має схожі акценти — держава, ключові галузі, зовнішні технології. Але вже у другій частині дослідження автор виокремлює критичну лінію: модель, яка здавалася ефективною на етапі зростання, згодом виявила уразливість до змін глобального ринку. Зокрема, надмірний протекціонізм, консервативність у реформах та брак гнучких механізмів адаптації стали чинниками стагнації. І тут — увага — пролунала важлива теза: навіть успішна індустріальна стратегія потребує регулярної ревізії. Бо те, що працює на етапі наздоганяючого зростання, не завжди витримує конкуренцію в умовах відкритої економіки.⁵

У дослідженні В.А. Мозебаха «Японське “економічне диво”»: сутність і підходи до розуміння» спроба інтерпретувати японське зростання у 1955–1973

⁴ Ito, T., Weinstein, D. E. Japan and the Asian Economies: A 'Miracle' in Transition // Brookings Papers on Economic Activity. 1996. № 2. P. 205–272. DOI: <https://doi.org/10.2307/2534622>.

⁵ Бабич Б. Японское «экономическое чудо»: причины достижений и неудач // В: Япония в Восточной Азии: внутреннее и внешнее измерения / под ред. А. В. Лукина. Москва: МГИМО-Университет, Институт международных исследований, Центр исследований Восточной Азии и ШОС, 2009. С. 11–52.

роках здійснюється через інституційно-структурну рамку. Автор — послідовно й без надмірного узагальнення — акцентує на ключовій ролі державних органів, передусім Міністерства промисловості й торгівлі, як координатора модернізації. Особливий наголос зроблено на підтримці високотехнологічних секторів — від електроніки до машинобудування — і це, в контексті його аналізу, виглядає не просто як «підтримка галузей», а як формування нового типу промислової структури. Цікаво, що в роботі також простежується зв'язок економіки з соціальними трансформаціями: зміна ціннісних орієнтирів на користь споживання, зростання впливу корпоративної культури, поява нових форм менеджменту. Усе це — не як фон, а як функціональний компонент зростання.⁶

Серед українських авторів увагу привертає праця О. Караханової «Японське “економічне диво”: основні аспекти, запозичення досвіду». Тут маємо спробу не просто описати економічний прорив Японії, а проаналізувати ті елементи, які можуть бути релевантними для України. Авторка надає ваги післявоєнним реформам і звертає увагу на поєднання зовнішньої допомоги (зокрема американської) з внутрішніми структурними змінами — реформою аграрного сектора, перебудовою фінансів, розвитком інфраструктури. Але — що важливо — у висновках Караханова уникає банального порівняння: замість калькування — пошук того, що дійсно може працювати в українських реаліях. І саме ця інтонація «обережного оптимізму» робить її підхід методологічно вартісним.⁷

Ще один напрям задає А.І. Панкратова у дослідженні «Японське економічне чудо» як проєкт безперервної «консервативної модернізації». Назва — вже сама по собі виклик до спрощених моделей розвитку. Авторка застосовує міждисциплінарний підхід, акцентуючи на тому, що модернізація Японії не була «ривком», а стала поступовим — хоч і жорстко структурованим — процесом.

⁶ Мозебах В. А. Японское "экономическое чудо": сущность и подходы к пониманию // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. 2018. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yaponskoe-ekonomicheskoe-chudo-suschnost-i-podhody-k-ponimaniyu> (дата звернення: 14.11.2024).

⁷ Караханова О. Японське "економічне диво": основні аспекти, запозичення досвіду // УДК 338.24.021.8 (52). МФ НАУКМА. С. 96–103.

Цей підхід дозволяє не тільки схопити логіку реформ, а й побачити їх у ширшому культурному та соціальному контексті: через адаптивність населення, здатність до самодисципліни, і навіть через ті ризики, які зазвичай залишаються поза фокусом — корупція, тиск корпоративної культури, поступова ерозія традицій. Це додає роботі критичної глибини: економічне диво постає не як ідеальна модель, а як компроміс — стратегічно продуктивний, але не безболісний.⁸

У статті Н. Городні «Специфіка суспільно-економічної моделі Японії та її еволюція в умовах глобалізації» здійснено спробу простежити довгу траєкторію японської моделі — від імперського періоду до логіки глобалізованої економіки XXI століття. Авторка не обмежується лише фактологічним описом змін, а намагається схопити глибинну сутність: як саме Японія, проходячи через модернізаційні хвилі, змогла не розчинитися у зовнішніх викликах, а трансформувати їх у внутрішній ресурс. У фокусі — стабільність, самобутність, інституційна впертість, які парадоксальним чином не стали гальмом, а, навпаки, посилили адаптивність країни до нових викликів.⁹

Зовсім інший, але не менш важливий акцент робить Г. Гончарова у праці «Японське економічне диво: можливості застосування досвіду в економіці України». Тут уже фокус зміщується — з опису на проєкцію, з японського контексту на український. Гончарова порушує питання: чи здатна економічна логіка японського зростання — з її ставкою на інновації, довгострокове планування, технологічну модернізацію — працювати в умовах пострадянської дійсності? І хоча її відповідь обережно позитивна, головне — не в рецептах, а в підході: аналіз без ідеалізації, з акцентом на структурні передумови. Зрозуміло,

⁸ Панкратова А. И. "Японское экономическое чудо" как проект непрерывной "консервативной модернизации" (исследовательские подходы) // Вестник НАСА. 2016. № 1 (12). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yaponskoe-ekonomicheskoe-chudo-kak-proekt-nepreryvnoy-konservativnoy-modernizatsii-issledovatelskie-podhody> (дата звернення: 13.11.2024).

⁹ Городня Н. Специфіка суспільно-економічної моделі Японії та її еволюція в умовах глобалізації. С. 1–22. URL: https://www.researchgate.net/publication/337317949_Specifika_suspilno-ekonomichnoi_modeli_Aponii_ta_ii_evolyucia_v_umovah_globalizacii

що модель не імпортується як шаблон, але окремі її елементи можуть служити основою для нової інституційної рамки.¹⁰

Нарешті, стаття В.І. Захарченка «Базові моделі економічних реформ: зарубіжний досвід використання» розширює оптику ще ширше — від Японії до Німеччини, Південної Кореї, постсоціалістичних держав. Тут ми вже маємо справу не з окремою країною, а з порівняльною аналітикою, у якій японське «диво» виступає одним із вузлових кейсів. Автор детально розглядає як теоретичну підкладку реформ — зокрема неокласичну та синтетичну школи, — так і практичні заходи, що виявились дієвими в різних контекстах. Звідси — перехід до України: Захарченко обґрунтовує, що основою стійких реформ має бути не ідеологія, а стратегія — орієнтована на інвестиції, інститути й адаптацію до глобального середовища. І саме ця теза — про важливість адаптації — перегукується з висновками багатьох попередніх дослідників, які попереджають: успішна модель — це завжди локальна модель, навіть якщо вона вчиться у кращих.¹¹

Отже, якщо підсумовувати загальний горизонт історіографії, то складається враження — феномен японського «економічного дива» і досі не вкладається в єдиний концептуальний каркас. З одного боку, він продовжує генерувати теоретичні дискусії — від захоплених описів моделі «розвиваючої держави» до жорсткої критики її структурної негнучкості. З іншого — залишається цілком утилітарним об'єктом для пошуку практичних рішень у політиці, економіці й реформуванні. Але тут і починається головна проблема: більшість досліджень або фіксують зовнішньополітичну підтримку (як у випадку США), або зосереджуються на внутрішній соціально-культурній унікальності — і майже не існує спроб об'єднати ці два рівні в цілісну модель пояснення. І саме в цьому, на мою думку, і полягає ключова лакуна. Японський досвід не варто

¹⁰ Гончарова Г. О. Японське економічне диво: можливості застосування досвіду в економіці України // Тези 67-ої наук. конф. професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів ун-ту. Полтава: ПолтНТУ, 2015. Т. 1. С. 416–418.

¹¹ 77. Захарченко В. І. Базові моделі економічних реформ: зарубіжний досвід використання // Збірник наукових праць ЧДТУ. 2018. Вип. 49. С. 5–16.

тракувати як набір готових інституцій чи механізмів, що підлягають копіюванню. Набагато продуктивніше бачити в ньому багаторівневу конструкцію — економічну, політичну, культурну — яка в певному історичному контексті змогла зійтись у точці розвитку. І якщо вже шукати в цьому досвіді щось справді цінне — то не рецепти, а саме принципи поєднання: зовнішньої підтримки з внутрішнім плануванням, технократії з соціальним контрактом, модернізації з ідентичністю.

Аналіз джерел.

Здавалося б, питання японського економічного дива уже давно стало банальним сюжетом у світовій науці — скільки ще можна його розглядати? Але якщо копнути глибше, то стає очевидним: те, що мало би бути «вивченим уздовж і впоперек», насправді залишається нерозкритим у найцікавішому аспекті — як досвід, релевантний для країн перехідного типу. А серед дослідників, які зробили вагомий внесок у вивчення японської модернізації, варто згадати таких іменитих постатей, як Рут Бенедикт, Чалмерс Джонсон, Сігеру Токамісу, Кобаясі Гію, Ейдзі Токомає, Масао Морітані, Кенічі Йошіно, а також західних економістів — Р. Бреннер, Д.К. Онкава. На пострадянському просторі також відбувалося накопичення матеріалу: праці Бабича, Мозебаха, Панкратової, Караханової, Гончарової, Городньої, Захарченка — усі вони так чи інакше торкалися теми японського ривка.

Окремо слід відзначити хвилю досліджень, що постала під впливом теорії модернізації у 1950-х роках. Саме тоді — під впливом інтелектуального клімату часу — з'являються компаративні розвідки таких авторів, як Хіроші Оцука, Масару Кадзініші, Такасі Като, Кадзуо Осіма, Сабуро Оучі. Їхні тексти не просто аналізують інституційні перетворення — вони закладають основи для розуміння Японії як лабораторії модернізаційного переходу. У 1970-х на перший план виходить школа Ростоу, яка — не без підстав — починає визначати рамку для порівняльної історико-економічної думки в Японії. Зокрема, сама модель “стадій зростання”, запропонована Уолтом Ростоу, почала використовуватись як інтерпретаційна сітка не тільки для Японії, а й для цілого ряду країн Східної Азії.

Але навіть у цій течії було чимало відгалужень. Ті ж Міцухіро Уемура, Нагао Такафусі, Хідео Шімпо, а також Сатоші Нісікава і Сейіті Ямато — продовжуючи методологію ростовізму — вносили нові математичні та статистичні інструменти в аналіз. Натомість інші — Кадзуо Окава, Окута Сайто чи Кохей Тайра — починали ставити під сумнів саму ідею лінійного розвитку, пропонуючи більш культурологічні або інституційні прочитання японської траєкторії. Звісно, це не уникло зіткнень із позиціями Сусуму Сугіями чи того ж Едвіна Нормана, які лишалися ближчими до «ортодоксального» бачення модернізації.

І все ж — попри всю цю глибину, масивність, деталізацію — є парадокс. А саме: чимало робіт, хоч і зосереджені на ключових аспектах японського розвитку, так і не спромоглися сформулювати цілісну рамку, яка могла б слугувати моделлю або хоча б концептуальним орієнтиром для України. Українські й західні автори — кожен на своєму рівні — досліджують окремі сегменти японської економічної історії. Але поки що відсутня та аналітична ланка, яка б дозволила перевести це в осмислений дискурс: що з японського досвіду може бути переведено на український контекст, що ні, а що потребує переформулювання. І саме в цьому, на мою думку, зараз головний виклик — не «знати більше», а вміти думати в себе.

Мета дослідження.

У центрі дослідження — дві основні аналітичні площини. Перша стосується спроби комплексно інтерпретувати феномен японського «економічного дива» як багатофакторну модель модернізації, що поєднала жорстке стратегічне планування держави, індустріальну політику МІТІ, довготривалі інвестиції в людський капітал і поступове формування експортно-орієнтованої економіки. При цьому особлива увага приділена інституційним механізмам координації між державою, бізнесом і суспільством, які дозволили зменшити структурну турбулентність перехідного періоду.

Друга площина — це критичний перегляд популярних наукових інтерпретацій, які зводять пояснення «дива» до зовнішньої допомоги США або виключно культурної унікальності Японії. У межах дослідження робиться спроба показати, що саме взаємодія — а не домінування — зовнішніх і внутрішніх факторів стала підґрунтям для стабільного зростання. Через аналіз історичних, економічних і соціокультурних даних дослідження прагне сформулювати інтерпретацію, у якій японський досвід постає не як виняток із правил, а як результат системної роботи з багатьма рівнями розвитку.

Відповідно до поставленої мети дослідження та окресленої проблематики, в роботі послідовно реалізовано низку аналітичних завдань, кожне з яких дозволило конкретизувати окремий вимір феномена японського «економічного дива»:

- По-перше, окреслити історичний контекст і ключові етапи становлення японської моделі зростання — від повоєнного краху до амбітного прориву 1960-х.
- По-друге, проаналізувати основні структурні чинники цього прориву: роль державної промислової політики, стратегічне планування, інвестиції в інфраструктуру, науку та експорт;
- По-третє, розглянути соціокультурну складову модернізації — зокрема формування корпоративної етики, нової трудової дисципліни та освітніх траєкторій;
- Крім того, зробити спробу співвіднести японський досвід з українськими викликами трансформації: які з принципів можна адаптувати, що є несумісним, а де, можливо, варто переосмислити власні стратегії;
- І, врешті, запропонувати базові підходи до селективної інтеграції японських уроків у сучасну економічну політику України — з урахуванням контексту, обмежень і потенціалу.

Методологія дослідження: Методологічна рамка цього дослідження спирається на поєднання кількох аналітичних підходів — історичного,

економічного та соціологічного — що дозволяє розглядати феномен японського «економічного дива» не лише як економічний феномен, а як комплексну зміну, що охопила різні рівні суспільного розвитку. У центрі — принцип історизму, тобто уважне прочитання подій у їх хронологічній та контекстуальній послідовності. Водночас дотримано й базових вимог науковості: логічності викладу, послідовності аргументації, верифікованості джерел.

Крім цього, у роботі застосовано класичні загальнонаукові методи — індукцію і дедукцію, — які дозволили перейти від загального розуміння економічних змін до конкретного аналізу окремих рішень, акторів та процесів. У структурі аналізу значну роль відіграє компаративний підхід: він дає змогу порівнювати японську траєкторію з досвідом інших країн (зокрема Південної Кореї, Німеччини), а також — із поточними реаліями України. Інакше кажучи, це спроба побачити в японському кейсі не лише унікальність, а й універсальні елементи, які можуть мати адаптивне значення.

Також застосовано типологічний аналіз, що дозволив вибудувати уявлення про економічні моделі як набір принципів — зокрема щодо ролі держави, структури інвестицій, політики інновацій. Усе це допомогло не лише структурувати сам матеріал, але й окреслити ті параметри, в межах яких можливий перенесення окремих практик на український ґрунт. І в цьому, на мою думку, полягає головна сила методологічного підходу — не просто пояснити, а сформулювати умови, за яких пояснене може стати застосовним.

Для реалізації поставлених завдань було використано низку методів — як загальнонаукових, так і спеціально-історичних, — що дозволили підійти до теми не механічно, а з урахуванням її багаторівневої складності. Інакше кажучи, це був не просто опис, а спроба увійти в тканину економічної історії Японії — з різних боків, у різних площинах. Першим був документальний аналіз: робота з науковими публікаціями, звітами, офіційною статистикою, архівними матеріалами — усе це дозволило зібрати первинну базу фактів і трактувань. Далі — порівняльний метод: зіставлення японського досвіду з іншими країнами (включно з українським контекстом), щоби виявити не лише відмінності, але й

схожі точки напруги. І тут важливо: мова не про прямі паралелі, а про те, як різні моделі по-різному відповідають на подібні виклики.

Також у центрі дослідницької логіки — історичний підхід. Він дозволив не просто фіксувати події, а бачити їх динаміку: як трансформувались інститути, як змінювалась роль держави, як формувався сам погляд на економіку. Особливо корисним був хронологічний метод — адже японський випадок не одномоментний, а поступовий. Період Мейдзі, міжвоєнні реформи, повоєнна модернізація — усе це етапи однієї, хоча й суперечливої, траєкторії.

Контекстуальний аналіз допоміг вийти за межі «сухої економіки». Його завдання — зчитати економічну модель Японії як похідну від соціальних структур, цінностей, культури дисципліни й ієрархії. А порівняльно-історичний підхід дав змогу не лише порівняти Японію з іншими, а й саму Японію — з нею ж, але в різні періоди: що змінювалося, що залишалось, які ритми модернізації були успішними, а які — ні.

Інтерпретаційний метод дозволив працювати не лише з фактами, а й з поглядами на факти — оцінками, трактуваннями, публічними дискусіями. Саме він дозволяє побачити, як економічне зростання було не лише процесом, але й наративом: хто і як його описував, легітимізував, пояснював. Нарешті, системний аналіз дав можливість розглядати японську економіку як цілісний механізм — із переплетінням державної політики, культурної практики, соціальної мобільності та технологічної динаміки.

Усе це — в сумі — дозволило не просто реконструювати хід подій, а краще зрозуміти, що саме зробило японське зростання можливим. І, відповідно, — що з цього може мати сенс для інших країн, зокрема для України.

Наукова новизна цієї роботи полягає не лише в описі вже відомих механізмів «економічного дива», а передусім — у спробі побачити між ними цілісну логіку:

По-перше, йдеться про систематизацію ключових факторів японського економічного зростання — від зовнішньої допомоги до інституційної еволюції

— з акцентом на те, як вони взаємодіяли, підсилювали або, навпаки, компенсували одне одного.;

По-друге, дослідження пропонує варіанти аналітичної адаптації цього досвіду до українських реалій, не як копіювання, а як методологічну лінзу: що з японського підходу може працювати у нашому контексті — і чому.

І по-третє, — що особливо важливо — увага зосереджена на соціокультурному вимірі: не лише політика чи ринок, а також норми, цінності, поведінкові моделі, які або допомагають зростанню, або саботують його.

У широкому сенсі ця робота — спроба зрозуміти не просто «як зросла Японія», а чому вона зросла саме так, і що з цього має сенс для країн, які намагаються пройти подібний шлях після глибокої кризи. І тут мова — насамперед — про Україну.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів із десятима підрозділами, висновків та списку використаних джерел. У вступі окреслено актуальність проблеми, подано історіографічний огляд, вказано коло використаних джерел, окреслено хронологічні межі, наукову новизну, гіпотезу та основні методи дослідження. Тобто все те, що дозволяє не просто почати розмову про «економічне диво», а вести її системно.

Розділ 1. Вихід з повоєнної катастрофи: передумови японського економічного дива

1.1. Економічний, соціальний і політичний стан Японії після 1945 року

На момент капітуляції Японії у серпні 1945 року країна являла собою майже повністю зруйновану індустріальну структуру. Але тут важливо розуміти: не просто «руїну» як банальний опис, а втрату самих основ економічного існування. Бомбардування, що тривали з 1944 року, стерли з лиця землі десятки промислових центрів — Йокогама, Осака, Нагоя, Кобе — а ядерні удари по Хіросімі та Нагасакі стали не лише катастрофою людського масштабу, а й сигналом остаточного знищення будь-якої мобілізаційної економіки, яка трималася на воєнній індустрії.

Промислове виробництво скоротилося до 15–20% довоєнного рівня. Особливо постраждала важка промисловість: машинобудування, хімічна галузь, металургія. Сільське господарство було деморалізоване та фізично зруйноване — через нестачу добрив, пального, техніки. Логістика була майже повністю знищена: понад 80% залізничного полотна потребувало ремонту, порти були заміновані або пошкоджені, морське судноплавство практично зупинилося. Після втрати колоній — Корейського півострова, Тайваню, Манчжурії — Японія залишилася без стратегічної сировини. Вугілля, залізо, мідь, нафта — все або імпортувалося, або залишилось у зоні втраченої окупації. Без сировини — немає виробництва, а без виробництва — немає податкової бази, на якій трималося б бодай базове державне управління. Паралельно розвивалась інфляційна спіраль. Емісія воєнних облігацій, яка перевищила 200 мільярдів єн, розрив між грошовою масою та реальним виробництвом, і тотальний дефіцит базових товарів призвели до гіперінфляції. У 1946 році курс долара становив понад 600 єн (до війни — 4–5 єн), а індекс споживчих цін за деякими оцінками зріс у понад 70 разів за три роки. Проблема була не лише в числах — відбулася глибока втрата довіри до валюти як засобу збереження цінності. На цьому тлі почав стрімко розростатись чорний ринок, який у 1946 році контролював до

50% усіх економічних операцій. Більшість угод укладалася у формі натурального обміну: їжа обмінювалася на ліки, ліки — на сигарети, сигарети — на робочу силу або послуги. Ціни формувалися не державними органами, а спекулянтами, які контролювали потоки дефіцитних товарів. Саме через це багато містяни вирушали до сільських районів, де намагалися виміняти речі на їжу.

Усе це створювало ситуацію, яку не можна назвати просто “кризою” — це була повна втрата економічної системності. Японія не мала ані інститутів накопичення (банківська система втратила ліквідність), ані централізованого розподілу (державні квоти і пайки ігнорувалися), ані ресурсної бази для рестарту. Її економіка була одночасно демонтована зверху — через поразку та окупацію, і розкладена знизу — через хаос, недовіру та розпад локальних структур. Було зруйновано не лише економічну інфраструктуру, а й саму логіку функціонування економіки як такої.¹² І що найважливіше — традиційна культура ощадливості, субординації та ієрархії, що багато років утримувала японське суспільство в межах дисципліни, перестала працювати. Не було чого берегти, не було кому підкорятися, і головне — ніхто не знав, в ім’я чого все це варто було відновлювати. Без ясної мети та без економічної основи Японія у 1945–1947 роках фактично опинилась на межі економічного колапсу.

Якщо економічна руїна зруйнувала виробництво та фінансові механізми, то соціальна дезінтеграція зламала саму структуру суспільства. Після капітуляції до Японії почали масово повертатися мільйони репатріантів — військових, службовців, цивільних, які перебували на території колишніх колоній. За різними підрахунками, ця цифра сягала від 6,9 мільйонів за офіційними даними до 13 мільйонів осіб якщо брати також з рахунком військових та військово полонених. І тут важливо розуміти: це не було повернення додому — бо самого

¹² Okazaki T. *Industrial Policy in Japan: 70-Year History since World War II*. – Research Institute of Economy, Trade and Industry, 2016. – P. 58. – URL: <https://www.rieti.go.jp/en/papers/contribution/okazaki/data/06.pdf>

“дому” вже не існувало. Міста були зруйновані, житла не вистачало, і десятки тисяч людей опинялись у бараках, руїнах або просто на вулиці.¹³

Урбанізація без інфраструктури породила нові форми виживання: стихійні ринки, злочинні угруповання, безпритульні діти (яких сучасники називали "апаче")¹⁴ стали нормою післявоєнного міського ландшафту. Страйки, які охопили промисловість уже 1946 року, стали проявом не тільки класової боротьби — вони були відчайдушною спробою повернути собі хоч якийсь контроль над життям. Водночас, система соціального забезпечення практично не функціонувала, поліція була деморалізована, а рівень злочинності — на піку. Вуличне насильство, бандитизм, самосуди — це не метафори, а повсякденність. На цьому тлі починається стрімкий ріст симпатій до лівих сил, особливо до комуністичної партії Японії, яка обіцяла порядок, соціальну справедливість, рівність. Але в цьому тяжінні до радикальних ідеологій не було стільки віри, скільки втоми, голоду і фрустрації. Суспільство шукало не ідеї — а структуру, яка б змогла взяти його на себе. І в цей момент — ще один удар по основі японської ідентичності: Імператор, який донедавна вважався божественним, був “детронізований” у свідомості мас. Після знаменитого “людського маніфесту” Хірохіто (січень 1946), коли він відмовився від божественного походження, японці втратили навіть символічну вертикаль, яка тримала суспільство разом у війні.¹⁵

Це був момент розриву суспільного контракту. Люди не просто втратили хліб, дах чи зарплату — вони втратили саму уяву про майбутнє. Що значить “бути японцем” після воєнного краху, коли імператор — не бог, армія — злочинець, суспільство — розбите, а держава — окупована? Ці питання зависли в повітрі. І в цій порожнечі народжувалась нова Японія.

¹³ Occupied Japan 1945–1952: Gender, Class, Race. Survival and Reconstruction. – URL: <https://archive.mith.umd.edu/gcr/public/displayTheme.php%3Fid%3D3.html>. (дата звернення 12.02.2025)

¹⁴ Baran R. J. Some of the Serious Conditions in Japan after World War II / Robert J. Baran. – URL: <https://www.magiminiland.org/BigPicture/PostWarJapan.html> (дата звернення 11.02.2025)

¹⁵ Emperor. Imperial Rescript Denying His Divinity (Professing His Humanity) // National Diet Library. – URL: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/shiryō/03/056shoshi.html> (дата звернення 11.01.2025)

І в цьому — максимально вразливому стані, коли не залишилось жодної стійкої інституції, а довіра до будь-якого авторитету була підірвана, починається наступний етап: повна трансформація політичної системи Японії під зовнішнім контролем. Капітуляція 15 серпня 1945 року не лише означала воєнну поразку — вона відкрила двері до тотальної політичної перебудови, яку проводив не сам народ, а зовнішній суб'єкт — окупаційна адміністрація під керівництвом генерала Дугласа Макартура (SCAP, Supreme Commander for the Allied Powers). І тут варто одразу застерегтись від спокуси інтерпретувати це як «звичайну» зміну режиму. Адже, по суті, мова йде про ситуацію, коли сама ідея політичного суб'єкта була поставлена під сумнів. Традиційна імперська вертикаль — із сакральною постаттю Імператора на вершині — була не просто ослаблена, вона була демонтована в самій основі. Після «людського маніфесту» (січень 1946), в якому Хірохіто офіційно зрікся свого божественного статусу, держава втратила останню символічну опору. Імператор залишився — але як фігура без функції, форма без наповнення. Політика втратила органічного носія.

На цьому тлі американська окупація мала подвійний характер: з одного боку — адміністративна стабілізація, з іншого — глибоке перезбирання самої структури влади. Уже в перші місяці SCAP отримує фактичний повний контроль над Японією: всі закони, укази, призначення узгоджувалися або безпосередньо видавалися окупаційною владою. Міністерства існували, але без ініціативи. Політики — без реального впливу. Партії — без автономії. І саме в цьому, на мою думку, прихована одна з ключових суперечностей післявоєнної трансформації: зовні створюється враження поступового реформування, але внутрішньо — це була інституційна порожнеча, в яку вкладали готові, експортовані форми.

У 1947 році ухвалюється нова Конституція — один із найвідоміших документів того періоду, який згодом називатимуть "пацифістською". Найгучніше положення — знаменита стаття 9, що декларує повну відмову Японії від війни як інструменту національної політики. Але це лише верхівка айсберга. Адже

Конституція передбачала також кардинальну зміну самої логіки управління: парламентська система з розширеними правами, незалежна судова влада, рівні виборчі права для жінок, обмеження ролі монарха до чисто символічної.

Формально — прогрес. Але змістово — виникає запитання: хто був суб'єктом цієї трансформації? Японське суспільство, щойно пройшовши через травму колапсу, фактично не брало участі в розробці нової моделі. Вона була «спущена зверху» — з добрими намірами, але без глибокого коріння в тогочасному політичному досвіді японців. Так, відбулося розширення прав і свобод, та чи були вони осмислені в термінах власної легітимності?

Це — головна точка політичного вакууму. Уперше за довгий час японська держава була не стільки незалежною, скільки переробленою під наглядом зовнішнього гравця. Влада залишилась — але вже не як втілення національного духу, а як система управління згори, підписана, по суті, іншими руками. І саме це відчуття делегітимізації — коли політика була, але не мала джерела — визначало атмосферу кінця 1940-х: формальну стабільність, яка приховувала глибоку ідентифікаційну кризу.

Навіщо було все це? Щоб запобігти мілітаризму? Щоб прищепити демократію? Можливо. Але водночас — це був історичний експеримент: чи можна створити націю наново, якщо вона щойно втратила не тільки владу, а й сенс бути самою собою?

Якщо порівнювати з іншим прикладом післявоєнної трансформації — Західною Німеччиною (ФРН), — то Японія, попри всю глибину поразки, мала щонайменше кілька критичних переваг. Найочевидніша з них — централізована окупація. У той час як Німеччина була розділена між чотирма державами-переможцями (США, Велика Британія, Франція, СРСР), і кожна з цих зон функціонувала за своєю логікою, Японія опинилась під єдиним контролем SCAP. Це забезпечило однорідність політики, цілісність стратегічного бачення та — що важливо — уникнення конфліктів між окупаційними адміністраціями, які у ФРН не лише гальмували економічну відбудову, а й створювали передумови для розколу країни. Фактично, Японії

вдалося уникнути аналогів радянської зони окупації, а отже — і поділу на східну та західну держави.

Другий важливий момент — структурна гомогенність японського суспільства. На відміну від Німеччини, яка не тільки втратила значні території на сході, але й мала справу з масштабним переселенням мільйонів людей та глибоким регіональним розривом, Японія зберегла свою географічну цілісність. Це означало, що процес соціальної мобілізації був технічно простішим: не було ні етнічних конфліктів, ні загроз сепаратизму. А зважаючи на історично сильну централізовану державу та глибоко вкорінену дисципліну в суспільстві, Японія могла значно швидше переходити до етапу внутрішньої стабілізації. І попри тотальну економічну руїну, попри втрату політичної суб'єктності, країна отримала рідкісну можливість: будувати «з нуля», але на ще не розпорошеній основі.

Ці обставини не скасовували травми поразки, не знімали питання легітимності нової системи. Але вони створювали специфічну ситуацію: за відсутності реального вибору, японське суспільство було готове приймати нові інститути, якщо вони обіцяли порядок. І, на відміну від ФРН, де вибір здійснювався між блоками, у Японії вибору просто не було. І в цьому — парадоксальна перевага: відсутність альтернативи дала можливість створити єдину модель.

Отже, ситуація Японії після 1945 року — це не просто післявоєнна руїна, а радше точка нуль. Виробництво лежить, грошова система знецінена, інститути розмиті, а символічна влада — зведена нанівець. Це вже не держава в класичному сенсі, а щось радше формально існуюче, ніж функціонуюче.

Американська окупація принесла інституційну новизну: парламентську систему, нову Конституцію, пацифістський курс. Але — і тут варто наголосити — це були конструкції, привнесені ззовні, без глибокої адаптації до локального контексту. І все ж у цій, на перший погляд, повній втраті суб'єктності було одне "але": Японія залишилась цілісною. Незважаючи на втрату колоній, вона не зазнала внутрішнього територіального розколу, що дало змогу — нехай болісно, але системно — перейти до відбудови. Саме ця структурна

однорідність, у поєднанні з централізованою окупацією, створила унікальні умови для модернізаційного проєкту, про який детальніше йтиметься далі — в розділах про відбудову, реформування та формування нової соціально-економічної архітектури.

1.2. Роль окупаційної політики США у стабілізації: реформи SCAP

Здавалося б, аграрна реформа після капітуляції Японії — це банальна ініціатива з перерозподілу землі, спрямована на розв'язання сільськогосподарських проблем, але якщо подивитися глибше, усе не так однозначно, адже до 1945 року приблизно третина приватних сільських земель перебувала в руках великих поміщиків, а дві третини орендарів обробляли ділянки, що їм не належали, створюючи жорстку соціальну драбину, в якій фермер був змушений працювати на чужого саме тут виникає суперечність: Формально – так, це перерозподіл власності, але по суті — ліквідація залишків феодальної ієрархії, що стримувала селян у структурі довоєнної покори (і знову, знову ми повертаємось до питання легітимності старих порядків). По-перше, закон обмежував максимальне придбання землі трьома чо (в еквіваленті від 1,8 до 12 чо залежно від префектури), водночас передбачаючи винятки для тих власників, які могли обробляти більше без найманої праці або чий поділ знизив би продуктивність; по-друге, вже в квітні 1946 року в Японії нараховувалося лише 127 823 фермерських господарства з площею від трьох чо (лише 2,3 % від загальних 5 697 948 господарств, і з них близько 100 000 у Хоккайдо), а великі — з понад 20 чо — становили лише 838 одиниць, з яких 832 були в Хоккайдо; і в результаті до кінця 1950 року понад 80 % орендарів стали справжніми власниками власних ділянок, що призвело до двоетапного економічного ефекту: зростання продуктивності праці (бо працювати на себе завжди інакше, ніж на поміщика) та становлення нового споживчого класу з мільйонів дрібних фермерів, здатних купувати промислові товари. Проте якщо уважно придивитися до цифр станом на березень 1948 року, то виявиться, що держава

вже викупила 1 342 764 чо у власників плюс 278 315 чо в рахунок капітального внеску, але продала орендарям лише 280 762 чо, тож чи був цей темп виправданим? Можливо. Але при такій швидкості завершення реформи до грудня 1948 року, як вимагала американська адміністрація, опинилося під питанням. І саме в цьому, на мою думку, полягає ключова деталь: аграрна реформа — це не просто переказ цифр і законодавчих норм, а справжній злам ментального і соціального устрою, де тільки поєднання обмежень на володіння, чітких правил розподілу та суворого контролю з боку Land Commissions могло дійсно звільнити селянина від серфського минулого. Саме так, саме тут і полягав найбільший виклик — не дозволити старим силам в тилу перебудувати гру за своїми правилами.

Але за цим стояла ще одна, менш помітна трансформація — руйнування культури покори. Поміщицька влада була не тільки економічною, а й ідеологічною — вона формувала образ «низів», що мають мовчати, працювати і дякувати за мінімум. Земельна реформа розірвала цей шаблон: з'являється перше покоління селян із відчуттям гідності, власності, політичної суб'єктності. Село, яке було архаїчним об'єктом влади, стало базою демократизації — не голослівно, а буквально.¹⁶

У березні 1947 року набула чинності нова Конституція Японії — документ, який у підручниках фігурує як «початок демократії», але в контексті післявоєнної реальності він був радше актом переорієнтації самої національної сутності. Не йдеться лише про формальний поділ влад чи виборчі права — йдеться про те, що японська держава відмовилась від насильства як способу дії, від імперії як форми амбіції, і від ієрархії як засади світобачення.

Ключова — Стаття 9, що проголошує «відмову на вічні часи» від війни як засобу врегулювання міжнародних конфліктів.¹⁷ Але в цій відмові — не лише

¹⁶ Grad, A. J. Land Reform in Japan // Pacific Affairs. 1948. Vol. 21, No. 2. P. 115–135. URL: <https://www.jstor.org/stable/2752510>

¹⁷ Parisi L. *Lessons on the Japanese Constitution* / Lynn Parisi. – Stanford University, SPICE, листопад 2002. – URL: https://spice.fsi.stanford.edu/docs/lessons_on_the_japanese_constitution

декларація, а вимушена стратегія: якщо армії більше немає, то економіка стає єдиним інструментом впливу. Тобто вже на рівні основного закону було закладено модель країни, яка “конкурує” не гарматами, а технологіями, не коліями танків, а ланцюгами виробництва.

Ця конституція також вперше в історії Японії гарантувала повні політичні права жінкам (вперше вони голосували ще в 1946-му), проголошувала народ джерелом влади, а імператора — лише символом. Стара система парламентаризму Тайсьо перетворилась на повноцінну демократію з поділом влад, яка дозволила створити умови політичної стабільності — передумову для економічної довіри та довгострокового планування.

Для зовнішнього світу ця конституція була сигналом: Японія — більше не загроза, а потенційний партнер. Для США — аргумент у Холодній війні: показати, що навіть повалена держава може «стати на шлях демократії». Саме тому західний капітал почав дивитись на Японію як на простір для інвестицій, а не як на вчорашню агресивну імперію.

Проте критика теж була, і вона не замовкла навіть у наступні десятиліття. «Це не японська конституція» — говорили як праві, так і культурні традиціоналісти. Її звинувачували в тому, що вона була нав’язана американцями, написана за кілька днів, і фактично усунула японське самоврядування з процесу власного відновлення. Але і тут виникає парадокс: чи могла країна, яка втратила все, сама визначити нові правила гри? Чи, може, ця “чужа” конституція врятувала Японію від самої себе? ¹⁸

У будь-якому разі, конституція 1947 року стала фундаментом для стабільності, правової довіри і сприйняття Японії як “нової держави”. Вона не дала відповідей на всі питання — але дала простір, у якому ці відповіді можна було почати шукати.

Одна справа — змінити Конституцію, зовсім інша — розчленувати структуру, яка управляла економікою Японії понад півстоліття. Мова про заїбацу —

¹⁸ Ishizuka, N. Constitutional Reform in Japan // Columbia Journal of Asian Law. 2019. Vol. 33. P. 13. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3718&context=faculty_scholarship

надпотужні фінансово-промислові групи, які ще з доби Мейдзі формували хребет японської індустрії. Але цей хребет був більше схожий на економічну монархію, де кілька династій — Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Yasuda¹⁹ — контролювали не галузі, а саму економічну тканину країни.

Суть заїбацу — у вертикальній інтеграції банків, промислових підприємств і логістичних ланцюгів. Наприклад, банк Mitsubishi фінансував сталеливарні комбінати Mitsubishi, які виробляли судна для торгової компанії Mitsubishi. Все — в межах одного імперського клану. Такі структури були ефективними в умовах мобілізаційної економіки, але повністю блокували конкуренцію: нові гравці не мали доступу до капіталу, технологій або збуту.²⁰

Американська адміністрація SCAP вважала це одним із головних бар'єрів на шляху до ринкової економіки, тому вже з 1946 року було розпочато програму демонтажу заїбацу. Ключовими кроками стали:

- Примусовий розподіл холдингів: розділення банківських і промислових структур.²¹
- Продаж акцій приватним особам: акції, що перебували у власності “ядра” заїбацу, продавались простим японцям (на практиці — не завжди успішно).²²
- Правові обмеження на вертикальну інтеграцію.²³

¹⁹ Morck R., Nakamura M. *Been There, Done That: The History of Corporate Ownership in Japan*. – Tokyo: Center for Economic Institutions, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, 2003. – С. 32. – URL: <https://cei.ier.hit-u.ac.jp/English/pdf/wp2004-4.pdf>

²⁰ Genay, H. Financial deregulation and the expansion of Japanese banking operations in the United States // *Economic Perspectives*. 1991. Vol. 15, № 1. P. 21. ISSN 0164-0682. URL: <https://www.chicagofed.org/-/media/publications/economic-perspectives/1991/ep-jan-feb1991-part3-genay-pdf.pdf>

²¹ Trust-Busting the Japanese Zaibatsu: Initial Moves to Dissolve the Zaibatsu: 1945–1947 – Austin: University of Texas at Austin. – URL: https://laits.utexas.edu/~mr56267/HIST_341_materials/Images/Zaibatsu%20documents.pdf p. 80.

²² Ericson, S. The Wealth of Zaibatsu Owner Families: The Impact of Zaibatsu Busting in Occupied Japan // *Shashi: The Journal of Japanese Business and Company History*. – 2021. – Т. 6, № 1. – DOI: 10.5195/shashi.2021.48. – URL: https://www.researchgate.net/publication/352844067_The_Wealth_of_Zaibatsu_Owner_Families_The_Impact_of_Zaibatsu_Busting_in_Occupied_Japan.

²³ Ozkan, E. U. *The Structural Reforms on the Japanese Corporate Finance and Governance System under the U.S. Occupation*. – Beppu: Ritsumeikan Center for Asia Pacific Studies (RCAPS), 2011. – (RCAPS Working Paper No. 11-2). P. 4. – URL: https://en.apu.ac.jp/rcaps/uploads/fckeditor/publications/workingPapers/RCAPS_WP11-2.pdf

Ця реформа теоретично мала перетворити японський капіталізм з феодального на конкурентний, де кожна компанія мала би боротись за свого споживача, а не отримувати підряди від власного банку. І на перший погляд це вдалося: понад 300 компаній було “розчленовано”, багато власників змусили відійти від управління.

Проте самі японці, особливо чиновники Міністерства міжнародної торгівлі та промисловості (MITI), застосували м’яку протидію. Вони не боролися з ідеєю реформ, але надавали перевагу реорганізації замість руйнування. Вже у 1950-х роках починається процес формування кейрецу — нової форми економічних альянсів²⁴, менш жорстко централізованих, але з такою ж вертикаллю банківського і виробничого контролю (до цього ми повернемося у розділі 2.2). Таким чином, демонтаж заїбацу був не абсолютною руйнацією, а серією спроб переналаштувати економічний ландшафт, зробити його легітимним з точки зору Заходу, але не травмуючим для внутрішньої економічної еліти. І в цьому знову проявляється японська стратегія: не ламати систему, а перегрупувати її згідно з новими правилами гри.

Серед ключових змін, які принесли перші роки окупації, була політична лібералізація — і хоча вона не була економічною реформою в прямому сенсі, її статус «рамки дозволеного» багато в чому визначив параметри майбутньої економічної моделі.

У 1945–47 роках були легалізовані всі політичні партії, у тому числі лівого й навіть радикального спектру.²⁵ Жінки вперше отримали право голосу — символічна, але водночас реальна зміна структури електорату. Було скасовано закони, що обмежували свободу слова й преси, а профспілки дістали право на організацію і страйк. Усе це формувало враження справжнього демократичного

²⁴ Grabowiecki J. Keiretsu Groups: Their Role in the Japanese Economy and a Reference Point (or Paradigm) for Other Countries. – Chiba: Institute of Developing Economies, 2006. – 76 p. – URL: <https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Reports/Vrf/pdf/413.p>

²⁵ Foreign Relations of the United States, 1946, The Far East. Volume VIII. Document / Memorandum by Mr. Philip B. Sullivan. – Washington: U.S. Department of State. – URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1946v08/d135>

пробудження — нового суспільного контракту, в якому замість підданства поставала громадянськість.

Однак уже до кінця 1940-х років ця лібералізація починає втрачати свою послідовність. З одного боку, економіка стабілізується — і нові демократичні свободи підкріплюють легітимність держави в очах як власного населення, так і Заходу. З іншого — зростає страх перед комунізмом, особливо після перемоги Мао в Китаї (1949) і розгортання Холодної війни. І тут починається перелам: політична свобода стає інструментом геополітики.

Репресії проти японської компартії почались уже у 1949 році.²⁶ США, які спершу підтримували плюралізм як антифашистський жест, різко змінили курс. Газети, що мали ліву риторіку, зазнавали цензури, окремі профспілки втрачали реєстрацію, частину лідерів Комуно партії було заарештовано або виключено з парламенту. Таким чином, перший етап демократизації плавно перетворився на селективну модель, де дозволеним було лише те, що відповідало загальній архітектоніці антикомуністичного ладу.

Але й ця подвійність — частина логіки. Політична лібералізація стала умовою для запуску економіки, бо без неї не було б ні стабільності, ні довіри, ні західних кредитів. Проте згодом вона перетворилася з цілі — на засіб, що мав забезпечити капіталістичну спрямованість модернізації. Не ідея заради ідеї, а ідея — заради інвестицій.

Отже, американська окупація — це не просто сторінка зовнішнього впливу, а радше момент глибинної перебудови японської державності. Реформи SCAP — аграрні, політичні, економічні — не були технічними інтервенціями. Це був структурний перелом. І не лише в управлінні — в уявленні про те, що таке держава, власність, громадянин. Аграрна реформа — на перший погляд про землю, але насправді — про зміну ролей. Відносини між поміщиками й селянами перестають бути вертикаллю підлеглості — і стають інституційною

²⁶ Fiscal and Monetary Policies of Japan in Reconstruction and High-Growth: 1945 to 1971. – Tokyo: Institute of Fiscal and Monetary Policy, Ministry of Finance, 2010. – URL: https://www.mof.go.jp/english/pri/publication/policy_1945-1971/Full_edition1945-1971.pdf. – P. 54

основою нової рівності. Конституція 1947 року, з її пацифізмом і суверенітетом народу, вибудувала ідею держави без імперії. Демонтаж заїбацу — це вже інше поле битви: боротьба з корпоративною централізацією, яка, щоправда, пізніше реінкарнувала в кейрецу — м'якшій, але все ще вертикальній формі. Але й тут не все однозначно: розпорошення власності дало шанс на нову конкуренцію, а не просто перерозподіл між новими гравцями. Політична лібералізація — хоч і вибіркова — дала простір. Громадяни почали думати інакше: не лише як піддані, а як учасники. І саме в цьому — на мою думку — і є головна суть: реформи були не лише адміністративною директивою, а спробою змінити тканину самого суспільства. Це була нова платформа, на якій через кілька років уже запускались індустріальні стратегії, експортоорієнтовані моделі й перші механізми "економічного дива".

1.3. План Доджа та «Корейський стимул»

Після перших років невизначеності, стихійної торгівлі, інфляційного хаосу і адміністративного хаосу, 1949 рік став моментом жорсткого повороту. Цей поворот мав ім'я — Джозеф Додж, американський фінансист, якого надіслали в Японію як антикризового архітектора.²⁷ Але тут важливо: він прибув не з програмою «м'якого переходу», а з максималістським фіскальним маніфестом, де стояло одне гасло: «балансований бюджет або смерть».

План Доджа складався з чотирьох ключових кроків:

1. Урізання державних витрат до мінімуму, включаючи ліквідацію дотацій неприбутковим підприємствам;
2. Фіксація обмінного курсу на рівні 360 єн за долар²⁸, що зробило японські товари конкурентними на світовому ринку;

²⁷ Fiscal and Monetary Policies of Japan in Reconstruction and High-Growth: 1945 to 1971. – Tokyo: Institute of Fiscal and Monetary Policy, Ministry of Finance, 2010. – URL: https://www.mof.go.jp/english/pri/publication/policy_1945-1971/Full_edition1945-1971.pdf – P. 58.

²⁸ Ito, T. Great Inflation and Central Bank Independence in Japan. – Tokyo: University of Tokyo, NBER, TCER, CEPR, 2009. – URL: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c9166/visions/c9166.rev1.pdf>, – P. 7.

3. Різке скорочення грошової маси, жорсткий контроль над кредитами та припинення емісії без покриття;
4. Скасування державних субсидій, зокрема на хліб, енергію та базові товари.²⁹

Все це виглядало як шокова терапія, але логіка була чітка: спершу стабільність, потім — зростання. Уряд мав зупинити гіперінфляцію, приборкати бюджетний дефіцит і підготувати основу для довгострокового економічного прориву. Уперше після війни фінансова система отримала орієнтир, а бізнес — передбачуваний обмінний курс, що став базою для планування експорту. Але ціна була високою. Безробіття різко зросло: тисячі підприємств, які тримались на дотаціях, закрились. Рівень бідності поглибився, малий бізнес не витримав нових умов, а населення — нового тиску. І все ж, як не парадоксально, саме ця криза відкрила двері до стабілізації: інфляція зменшилась, попит вирівнявся, з'явилися перші умови для реального капіталовкладення.

Лише рік потому, як План Доджа встиг установити фінансову дисципліну, історія несподівано підкинула Японії той самий «зовнішній шок», який перетворив її зі стабілізованого боржника — на життєво важливу тилову фабрику Сходу. Початок Корейської війни (1950) виявився не просто конфліктом двох режимів — він став катарсисом для японської промисловості, яка ще вчора борсалась у післявоєнних руїнах.

США, вступивши у конфлікт із Північною Кореєю, почали масово закуповувати товари та техніку для фронту — але не в себе, а в найближчого союзника з виробничою інфраструктурою — Японії. Причина — логістична: доставка із США була повільною, а японські заводи вже мали навички виробництва військової техніки з минулого. Але тепер ці навички

²⁹ Takada, M. Japan's Economic Miracle: Underlying Factors and Strategies for the Growth. Lehigh University, IR 163 course, Prof. Wylie, 1999. – URL: <https://www.lehigh.edu/~rfw1/courses/1999/spring/ir163/Papers/pdf/mat5.pdf> – P. 10.

використовувались не на свою війну, а на чужу — і саме це породило парадокс “пацифістської економіки з воєнним стимулом”.

Ефект був негайним. Виробництво сталі, транспорту, текстилю, логістики — зросло на десятки відсотків уже за перший рік. Заводи, які не працювали роками, знову запустилися. Бюджет наповнився валютою, зросли податки, уряд отримав фінансову подушку для початку активної економічної політики. Найголовніше — було створено сотні тисяч робочих місць, що дало вихід енергії молодого, демобілізованого, голодного населення.

Проте ця історія має й зворотній бік. Японія фактично стала тилом для війни, яку вона не вела — але з якої отримала максимальний вигреш. Саме тому цей період іноді називають “економічним дивом на крові”: зростання було реальним, але стимул — зовнішнім і неприродним. Не власна ініціатива, не інновація, не ринок — а екстрене постачання для чужої армії.³⁰

І все ж, результат — незаперечний. Завдяки цьому тимчасовому, але потужному імпульсу, Японія відновила промислову базу, навчилася управляти експортом, і — головне — отримала психологічну впевненість у власному потенціалі. Саме в цей момент народжується логіка майбутнього зростання: “Ми можемо — навіть після поразки, навіть під зовнішнім управлінням”. Це була не просто війна на Корейському півострові. Це була випадкова, але вирішальна сходинка для країни, яка ще вчора не мала жодного механізму економічного руху.

Отже, План Доджа та «Корейський стимул» — це не просто економічні епізоди, а моменти зрушення всієї логіки розвитку. Перший — як жорстке, майже аскетичне фінансове перезавантаження, що змусило японську економіку знову дихати в ритмі макроекономічної дисципліни. Другий — як зовнішній каталізатор, який несподівано перетворив Японію з реципієнта допомоги на субпідрядника глобальної війни. Разом ці два вектори створили щось більше,

³⁰ Hamada, K. Kasuya, M. The Reconstruction and Stabilization of the Postwar Japanese Economy: Possible Lessons for Eastern Europe? / New Haven: Economic Growth Center, Yale University, 1992. – URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/160594/1/cdp672.pdf>. – P. 57.

ніж просто зростання ВВП. Вони відновили довіру до індустрії, повернули робочі місця, дали системі хоч якусь передбачуваність. Але, що ще важливіше — почали змінювати саму атмосферу. Якщо в 1945-му в повітрі висіло відчуття краху, то вже до початку 50-х — з'являється обережна впевненість: працювати варто, вкладати можна, майбутнє — не порожня абстракція.

1.4. Зовнішній економічний чинник: допомога, інвестиції й трансфер технологій

Іноді здається, що зовнішня допомога — це те, що «дали», і те, що «спрацювало». Але в Японії після 1945 року ця логіка не працює. Тому що зовнішні вливання — чи то в грошах, чи в технологіях — не мали в собі логіки подарунка. Це не був ані План Маршалла, ані розбудова союзника з чистого аркуша. Це був договір, неофіційний, не проголошений, але прочитаний: виживіть, бо ви нам потрібні. А вже як виживете — далі самі.

Американські програми GARIOA та EROA у своїй суті не були фінансовою ін'єкцією модернізації, вони були більше схожі на екстрену операцію — коли тіло ще не має свідомості, але його треба втримати живим. У рамках GARIOA Японія отримувала продовольство, пальне, базові побутові речі.³¹ І не тому, що комусь було шкода населення після атомного бомбардування — а тому, що масовий голод і соціальний колапс в зоні американського впливу відкривав би двері неолояльності. Ідея полягала не в тому, щоб «дати шанс», а в тому, щоб не дати провалитись до стану втрати контролю. Саме тому лєвова частка цих коштів ішла не на проєкти, а на виживання: їжа, миючі засоби, елементарне паливо — не розвиток, а підтримка серцебиття.

EROA мала іншу спрямованість — технічну, економічну. Тут вже йшлося про запуск інфраструктури: електростанції, вантажні порти, логістика. Але і в цьому не було свободи: всі механізми фінансування були під контролем

³¹ Fiscal and Monetary Policies of Japan in Reconstruction and High-Growth: 1945 to 1971. Tokyo: Institute of Fiscal and Monetary Policy, Ministry of Finance, 2010. P. 6 – URL: https://www.mof.go.jp/english/pri/publication/policy_1945-1971/Full_edition1945-1971.pdf. – P. 6

адміністрації SCAP.³² Японія не могла сама обирати, що фінансувати, в якому темпі, в якому форматі. Допомога була жорстко кураційною. Її використовували не як грошовий інструмент розвитку, а як політичний запобіжник дестабілізації.

У цифрах ця підтримка виглядала масштабна — 1.95 мільярди доларів³³ за кілька років. У контексті зруйнованої країни — величезна сума. Але навіть ця сума не означала “перевантаження системи” у бік достатку. Вона радше купила Японії час. І цей час був використаний — але не тому, що хтось влив капітал, а тому, що всередині країни зберігся ще не знищений інстинкт відтворення. Умови були задані ззовні — але зміст реалізації виростав із національної звички триматись за формування.

Тому не можна розглядати зовнішню допомогу як щось автономне. Її дія була значуща лише тому, що Японія не відмовилась від себе. Це не була історія про те, як один центр оживляє інший. Це була історія про те, як обмеження зовнішнього контролю, жорстке ресурсне обмеження, небезпека втрати суверенності — парадоксально простимулювали початок внутрішньої ініціативи. І саме тому модернізація Японії не стала клоном Західної. Вона мала свій нерв — а зовнішні впливання лише не дали цьому нерву згаснути.

Якщо зовнішня допомога дала час, то технологічний трансфер дав напрямок. І тут — жодного романтизму. Японія у 1950-х не була центром інновацій, не мала ресурсу вигадувати принципово нове, та й не мала потреби. Тоді, у цьому просторі післяруйнаційної економіки, винахід не був метою. Метою було виживання через переосмислення вже існуючого. І саме тому ключовим вектором стала ліцензійна адаптація чужих технологій — передусім американських. США свідомо або ситуативно відкрили доступ до технічних

³² Takagi S. From Recipient to Donor: Japan's Official Aid Flows, 1945 to 1990 and Beyond // Essays in International Finance. – 1995. – No. 196 (March). – P. 7. – Princeton University, Department of Economics, International Finance Section. – URL: <https://ies.princeton.edu/pdf/E196.pdf>

³³ Takagi S. From Recipient to Donor: Japan's Official Aid Flows, 1945 to 1990 and Beyond // Essays in International Finance. – 1995. – No. 196 (March). – P. 8. – Princeton University, Department of Economics, International Finance Section. – URL: <https://ies.princeton.edu/pdf/E196.pdf>

розробок: японські компанії отримували ліцензії, патенти, технологічні карти, не завжди першого класу, часто навіть застарілі — але цього було досить. Не тому, що японці копіювали. А тому, що японці переробляли. Саме тут починається те, що пізніше назвуть “японським методом”: візьми чуже — адаптуй — спрости — вдоскональ — зроби краще, ніж було.

Sony — один із найпоказовіших прикладів. Саме вони ще в 1950-х отримали ліцензію на транзистори від Bell Labs, але використали її не для повторення американських прототипів, а для створення мініатюрної побутової техніки, яку США взагалі не планували масово випускати.³⁴ Toyota — інший шлях: вивчення логістики та складального виробництва General Motors і Chrysler, а потім — побудова власного виробництва з акцентом на мінімальні запаси, якість, скорочення втрат часу.³⁵ Canon — від реплікації копіювальної техніки за американськими патентами до виробництва апаратів, які згодом самі почали копіювати на Заході.³⁶

І в цьому не було нічого принизливого. Бо Японія не претендувала на «авторство модерності». Її метод був інший: відточити чужу форму до власної довершеності. Тому американські технології — це не орієнтир, а сировина, яку обточували не за стандартами, а за інстинктом: що працює — залиш, що заважає — спрощуй, що виглядає зайвим — викинь.

Паралельно з цим ішло щось інше — менш очевидне, але не менш фундаментальне. Японія ще не була експортером готової продукції, вона лише входила в чужі ланцюги. Але саме в ці роки починає формуватись її роль у глобальному виробництві як субпідрядника, причому не на рівні “поставити

³⁴ Otani T. Technology Transfer as a Dialogical Process Crossing the Pacific Ocean: Sony's Transistor Technology Transfer // *Historia Scientiarum*. – 2017. – Vol. 26, No. 2. – P. 31. – URL: https://www.academia.edu/85265255/Technology_Transfer_as_a_Dialogical_Process_Crossing_the_Pacific_Ocean_Sonys_Transistor_Technology_Transfer

³⁵ Gudenau D. J. Analysis and Application of the Toyota Production System in American Manufacturing / Oakland University, The Honors College. – Rochester, Michigan, 2018. – P. 66. – URL: <https://our.oakland.edu/server/api/core/bitstreams/fb357cad-ce85-4c98-8d2b-fb772c013e09/content>

³⁶ Johnstone B. Canon, Lone Wolf // *Wired*. – 1994. – 1 жовт. – URL: <https://www.wired.com/1994/10/canon/> (дата звернення 14.03.2025)

сировину”, а на рівні “виготовити деталь, яка зекономить собівартість і підвищить якість”. Після Корейської війни саме японські заводи виробляли частини машин, суден, електроніки, які потім входили до зброї або логістики країн НАТО.

І саме ця периферійна позиція, на перший погляд другорядна, дала точку входу в міжнародну економіку. Японія не нав’язувала себе. Вона входила між лініями — як тінь, як резерв, як невидимий постачальник, який пізніше стане не просто ланкою, а центром тяжіння.

У цьому процесі були й інші учасники. General Motors, IBM, RCA — великі корпорації, які допомагали модернізувати японські підприємства, часом через спільні проєкти, часом — через навчальні обміни.³⁷ Інженери, які навчались у США, повертались не з новими схемами, а з новою етикою праці. Американці, які приїздили в Японію, не змінювали заводи — вони запускали принципи, які японці перетворювали в систему. Так починався підйом, який іще не був успіхом, але вже точно був структурною відповіддю на виклик модерності.

Отже, якщо дивитися на зовнішній економічний чинник у повоєнній трансформації Японії без емоцій і без міфів, стає зрозуміло: зовнішня допомога — це був не стрибок у зростання, а можливість не впасти остаточно. Програми GARIOA і EROA — це не про розвиток, а про утримання. Вони не давали імпульсу, але купували час. Час, який Японія використала на внутрішню мобілізацію — інституційну, кадрову, промислову. Технологічний імпорт, на перший погляд, виглядає як залежність. Але в японському контексті — це зовсім інше. Це не копіювання, це — ремесло адаптації. Західні рішення не приймалися як готові, їх "перетравлювали", доопрацьовували, вмонтовували у власну індустріальну тканину. Саме так і формувалась унікальна версія модернізації — не як вибух інновацій, а як повільне, але глибоке вдосконалення. І в цьому, на мою думку, і криється головна деталь: зовнішня

³⁷ Japanese Industrial Policy: The Postwar Record and the Case of Supercomputers // Competing Economies: America, Europe, and the Pacific Rim. – Office of Technology Assessment, U.S. Congress, 1991. – Chapter 6. – P. 24. – URL: <https://www.princeton.edu/~ota/disk1/1991/9112/911208.PDF>

допомога в Японії не замінила внутрішніх механізмів, а активувала їх. Це не було донорство — це був каталізатор. Саме тому Японія зуміла не лише втриматися в індустріальному статусі, а й вийти з периферійної ролі. І що важливо — не тому, що їй дозволили, а тому, що вона змогла використати навіть залежність як інструмент автономії.

Розділ 2. Внутрішні механізми реалізації японського економічного дива

2.1. Державна промислова політика та роль МІТІ

Після війни Японія не могла собі дозволити чекати, доки ринок сам вирівняє ситуацію. Вона не була США, де капітал сам тече туди, де йому вигідно, і не могла стати СРСР, де план — це догма. Вона була на роздоріжжі: з однієї сторони — голодна приватна ініціатива, не готова до ризиків, без банківського плеча; з іншої — повна руїна управлінської вертикалі. Саме тому в 1949 році з'явилося МІТІ — «Міністерство міжнародної торгівлі та промисловості», яке не керувало безпосередньо заводами, не володіло компаніями, не диктувало ціни. Але воно робило важливіше: воно вирішувало, які галузі заслуговують на прискорення, а які — повинні залишитись у тіні.³⁸ Це було міністерство прогнозів, орієнтирів, санкціонованих ризиків. 1950-х приватний бізнес ще не був спроможним формувати повноцінні інвестиційні стратегії. Компанії часто працювали короткими циклами, орієнтованими на виживання. А отже, потрібно було створити структуру, яка бере на себе довгу відповідальність. Саме тому МІТІ і стало тим, кого в Японії почали називати “невидимою рукою, що пише наперед”. Це була планово-ринкова гібридна модель, яка не визначала конкретні кроки підприємств, але створювала умови, в яких окремі гравці починали поводитись, ніби за єдиною логікою.

МІТІ розробляло довгострокові плани зростання, затверджувало індустріальні пріоритети, розподіляло доступ до кредитів і субсидій через Банк розвитку Японії. Від промислової політики залежало не тільки, що вироблятиметься, а й як, з ким, на яких умовах. Окремі сектори — як-от машинобудування, хімія, металургія — отримували “зелений коридор”: пільгове кредитування, зниження

³⁸ Song Q. Political Economy Analysis of Significant Roles of MITI in Japan's Industrial Policies During Japan's Post-war Economic Miracle Period // In: Balli F. et al. (Eds.) ESFCT 2022, AEBMR 226. – 2022. – P. 239–246. – URL: <https://www.atlantis-press.com/article/125980600.pdf>

податкового тиску, інвестиції в навчання персоналу. Інші — залишалися на вільному ринку, де не мали жодної гарантії.

Але ключова риса МІТІ — не авторитаризм, а постійна координація з приватним сектором. Регулярні консультації з бізнесом, експертами, науковцями дозволяли створити систему, де держава не просто вказувала, куди йти, а допомагала туди дійти — через кредит, через податкову політику, через імпорتنі бар'єри або навпаки — через субсидовану лібералізацію.³⁹ Це був діалог у межах системи, яка ніколи не декларувала себе як “третій шлях”, але якою насправді і стала.

Щоб зрозуміти, чим насправді було МІТІ, треба відмовитись від спокуси бачити в ньому просто державного координатора. Бо це не про контроль, а про керовану еволюцію, де політика — не наказ, а конструювання поля можливостей. І якщо в попередньому підрозділі ми говорили про стратегічне бачення, то тепер треба показати інструментарій, яким це бачення реалізовувалось.

Насамперед — планування галузей. МІТІ розробляло п'ятирічні програми⁴⁰, але не в радянському сенсі обов'язкових показників. Це були мапи потенціалу: у які сектори вкладати, де очікується світове зростання, які технології стануть критичними. Від початку 1950-х і до середини 1970-х на першому плані були металургія, важке машинобудування, електроніка й автопром.⁴¹

Для прикладу такого підходу до планування варто згадати два перших п'ятирічні плани МІТІ, які задавали не жорсткі рамки, а стратегічний вектор модернізації. Перший із них — план самозабезпечення затверджений у 1955

³⁹ Wada M. The Role and Characteristics of Industrial Policy in Postwar Industrial Recovery and Development in Japan: Implications for Developing Countries. – JICA Research Institute. – P. 159. – URL: https://www.jica.go.jp/Resource/jica-ri/publication/booksandreports/uc7fig00000026xa-att/policy_Chapter04.pdf

⁴⁰ Yoshioka S., Kawasaki H. Japan's High-Growth Postwar Period: The Role of Economic Plans. – Tokyo: Economic and Social Research Institute, Cabinet Office, 2016. – P. 2. – URL: https://www.esri.cao.go.jp/jp/esri/archive/e_rnote/e_rnote030/e_rnote027.pdf

⁴¹ Okuno-Fujiwara M. Industrial Policy in Japan: A Political Economy View // In: Okuno-Fujiwara M., Ryūtarō Kōzō (eds.). – NBER, 1991. – P. 278. – URL: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c8667/c8667.pdf>

році на 1956–1960 роки — не диктував економіці, а радше пропонував сценарій зростання: на основі макроекономічного моделювання, обчислень ВВП та цілей повної зайнятості формувались орієнтири для ключових галузей. Йшлося про формування сильної промислової бази, стимулювання експорту, зниження валютної залежності та розбудову інфраструктури — тобто про ті самі напрямки, що йшли в унісон зі світовими тенденціями. Але ефект вийшов за межі прогнозів: замість очікуваних 6,5% економіка зросла майже на 14%, а різке зростання імпорту призвело до дефіциту платіжного балансу й падіння валютних резервів. Здавалося б — успіх, але саме цей перегрів змусив МІТІ переглянути підхід.

Новий план, який стартував уже з 1958 року, мав бути відповіддю на попередній надмірний темп. Замість амбіцій — баланс; замість агресивного стимулювання — згладжування ділового циклу. Пріоритети лишались: зайнятість, інфраструктура, енергетика, але вже з фокусом на макрофінансову стабільність. Це була спроба поєднати ріст і контроль, не задушивши ні ринок, ні ініціативу. У результаті середні темпи зростання залишились високими — близько 9–10%, але без валютних провалів і структурних перекосів. Так МІТІ поступово відточувало свій головний інструмент — не планування в радянському розумінні, а інтелектуальне моделювання траєкторії економіки.⁴² І не тому, що це були “традиційні галузі” — а тому, що саме вони могли потягнути за собою інші сектори, створити ефект мультиплікації зайнятості, логістики, науки.

Але бачити — ще не значить мати. Для реалізації потрібен був капітал. Саме тому МІТІ разом із Банком Японії створили механізм *policy lending* — «політичного кредитування». Це була система, де державні банки видавали довгі, дешеві кредити лише в «дозволені» напрями, які були затверджені як «проривні». Це не було пряме субсидування — це була інституційна ставка на

⁴² Yoshioka S., Kawasaki H. Japan's High-Growth Postwar Period: The Role of Economic Plans. — Tokyo: Economic and Social Research Institute, Cabinet Office, 2016. — P. 2. — URL: https://www.esri.cao.go.jp/jp/esri/archive/e_rnote/e_rnote030/e_rnote027.pdf

майбутнє. Якщо компанія працювала в затвердженій галузі, вона автоматично входила в орбіту підтримки: кредит за ставкою нижчою за ринкову, політична стабільність, валютні квоти, навіть доступ до західних ліцензій. Проте, як показують дані Світового банку, до початку 1960-х ці політики ще не були повністю сфокусовані: кредити часто надавалися без чіткої промислової в'язки. І лише з середини десятиліття кредитна система була свідомо «перепрошита» під експорт. Ефект був комплексним — програми почали координуватись з податковими пільгами та обмеженням імпорту, утворюючи сітку стимулів, що підштовхувала фірми до виходу на зовнішні ринки.

Ключовим тут стає не тільки рівень кредиту, а й сам механізм його надання. Кредити мали знижені ставки — на 2–3 відсоткові пункти нижчі за номінальні, але, що важливіше, сам ризик був неймовірно низьким: проекти добирали з майже хірургічною точністю. Економіка ще не була відкритою — а механізм уже діяв з точністю годинника. Сюди ж влітається так зване «віконне керівництво»: Банк Японії буквально вручну керував потоками грошей, обмежуючи або дозволяючи кредитування під визначені галузі. Це не була ринкова гра — це була імітація ринку в межах чітко контрольованої адміністративної логіки. А ще — практика «over-lending»: міські банки отримували більше коштів, ніж могли собі дозволити, але робили це під негласним контролем центру, з якого вже стежили за рівнем ризику та інвестиційного навантаження.⁴³ Окрема зона — торговий контроль і обмеження імпорту. Японія не грала в повну лібералізацію — вона вибудовувала “керовану конкуренцію”, де молоді компанії мали змогу розвиватись, не стикаючись лобом із транснаціональними гігантами. Імпорт американських товарів (особливо в електроніці й машинобудуванні) часто штучно обмежувався митами, квотами або технічними стандартами. І це не

⁴³ Vittas D., Cho Y. J. Credit Policies: Lessons from Japan and Korea // The World Bank Research Observer. – С. 277 - 298. – URL:

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/499221468261345046/pdf/765570JRN0WBRO00Box374378B00PUBLIC0.pdf>

була ізоляція. Це було тимчасове закриття для того, щоб сформувати конкурентоздатні внутрішні компанії, які згодом самі вийдуть на глобальний ринок. Не просто протекціонізм, а захищена інкубація.⁴⁴

Ще один вимір — технічна політика. МІТІ не тільки регулювало доступ до технологій, а й вирішувало, які саме технології варто імпортувати, які патенти купувати, а де створювати аналоги самостійно. Фірми не могли вільно купувати будь-які ліцензії за кордоном — для цього потрібен був дозвіл, і дозвіл давався лише тоді, коли було доведено, що ця технологія критично потрібна. Таким чином МІТІ обмежувало дублювання, витрати на зайві технології, і змушувало компанії координуватись навіть у сфері інновацій.

Серед десятків галузей, що конкурували за ресурси, МІТІ чітко позначило кілька як стратегічні. І не тому, що вони були сильні — навпаки, бо саме там був потенціал зростання. Пріоритет означав не просто фінансування — а довгострокову ставку держави: захист від імпорту, пільгове кредитування, координацію досліджень, технологічні трансфери.

Сталеливарна промисловість для Японії — це не просто галузь, а нерв системи індустріалізації. Без сталі немає машин, немає кораблів, немає інфраструктури — немає бази для модернізації. І хоча після війни її поставили в пріоритет, сама стратегія формувалась задовго до цього. Ще з запуску Yawata Steel у 1901 році уряд — тоді ще бідний, без прогнозних моделей, — уже робив ставку на важку індустрію. Не тому, що міг собі це дозволити, а тому, що інакше не було шансу вийти в модерн.

У повоєнні роки ця ставка перетворилась на цілісну політику. МІТІ, Японський банк розвитку, митні бар'єри, субсидії на імпорт руди, контроль над ліцензіями — все було зведено в один каркас. І вже на початку 1950-х — перша раціоналізація: спеціальні податкові режими, дозвіл на формування картелів, пільги на модернізацію. Це дозволило впровадити нові технології виробництва

⁴⁴ Okuno-Fujiwara M. Industrial Policy in Japan: A Political Economy View // In: Okuno-Fujiwara M., Ryūtarō Kōzō (eds.). – NBER, 1991. – P. 278. – URL: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c8667/c8667.pdf>

— ширококутовий прокат, базово-кисневий процес — і буквально за кілька років перейти від технічної відсталості до конкурентної собівартості.

А в 1970-х — злиття Yawata з Fuji у Nippon Steel. Це був не просто бізнес-альянс, а стратегічний жест. Дешеві кредити, політичне прикриття в переговорах зі США, доступ до новітнього обладнання — усе це координувалося через MITI. І вже в 1980-х Nippon Steel стає глобальним гравцем, з яким рахуються навіть у США.

Але головне — в деталях. За даними Федеральної торгової комісії США (1977), ключова маса державних субсидій припала саме на 1950-ті роки — той момент, коли японська сталь була ще дорожчою за імпорту на 50–100 %. Іншими словами: індустріальна політика вклала не в сьогодні, а в завтра. І в цьому — вся суть. Не ринок зробив японську сталь глобальною, а послідовна ставка держави на те, що без цього не буде нічого іншого.⁴⁵

Енергетика — ще один стратегічний фронт. І тут особливий акцент — на атом. Усе почалося не з вибуху, а з обміну: після підписання ядерної угоди зі США в 1955 році Японія отримує доступ до американських технологій — і, фактично, карт-бланш на запуск власної атомної програми.

Уже в 1957 році, у місті Токаї, запускають перший дослідницький реактор JRR-1 — за схемою програми “Atoms for Peace”. Це був сигнал: Японія більше не просто споживач енергії — вона стає її виробником. А в 1966-му — знову Токаї, але тепер уже комерційний блок: Тōkai-1 на британській GCR-технології. І за неповні 10 років — уже 11 АЕС національного масштабу.

MITI у цій грі — не просто координатор. Воно стало архітектором цілої галузі: від імпорту ліцензій до стимулювання власного інженерного ядра. Усе це — Toshiba, Hitachi, Mitsubishi Heavy Industries — не просто бренди, а ті, хто з нуля

⁴⁵ Elbaum B. How Godzilla Ate Pittsburgh: The Long Rise of the Japanese Iron and Steel Industry, 1900–1973 // Social Science Japan Journal. – 2007. – Vol. 10, No. 2. – P. 243–264. – DOI: 10.1093/ssjj/jym042. – URL: <https://www.sfu.ca/~kawasaki/Elbaum.pdf>

будували локальну експертизу. Бо мати реактор — це одне. А мати власних фахівців, які його проєктують, обслуговують і відтворюють — зовсім інше.⁴⁶

Автомобільна промисловість — це не просто галузь, а сюжет про трансформацію від слабкості до домінування. І якщо сьогодні Toyota й Honda асоціюються зі стабільністю, то в 1950-х усе було геть інакше. Toyota тоді балансувала на межі виживання: у 1950 році, на тлі спаду попиту на вантажівки, компанія звільнила чверть персоналу — і врятував її не ринок, а банк і реструктуризація. Honda взагалі ще тільки намагалася вийти з нішевого сегмента мотоциклів.

Але все змінилося тоді, коли в гру вступила держава — точніше, МІТІ. Уже з початку 1950-х міністерство починає формувати захисний каркас для індустрії: 40% мита, ліцензування імпорту, обмеження присутності іноземних виробників. Ринок — закритий. Але саме в цій ізоляції народжується простір для експерименту. У 1955 МІТІ запускає ідею «народного автомобіля» — машину, яка буде не елітною, а масовою. Toyota реагує першою: модель Toyoret Crown, можливо ще не досконала, але вона стає першою, хто реально «їде» по внутрішньому ринку. А далі — більше. Субсидії на обладнання, ліцензії на імпорт технологій, трансфер двигунів, розробка стандартів — це була не просто підтримка, а формування цілої екосистеми.

Результат? Уже в середині 1960-х з'являється Corolla. Надійна, доступна, проста — і що найважливіше, вона заходить не тільки на японський, а й на американський ринок. За одне десятиліття (1960–1970) обсяг виробництва зростає з 165 тисяч до понад 3 мільйонів авто на рік. А ще через десять років Японія — перший автовиробник світу.⁴⁷

⁴⁶ Suzuki T. Energy Security and the Role of Nuclear Power in Japan / Tatsujiro Suzuki // Nautilus Institute. – P. 8. – URL: https://nautilus.org/wp-content/uploads/2015/04/Reg_Japan_final.pdf

⁴⁷ Japanese Industrial Policy: The Postwar Record and the Case of Supercomputers // Competing Economies: America, Europe, and the Pacific Rim. – Office of Technology Assessment, U.S. Congress, 1991. – Chapter 6. – P. 24. – URL: <https://www.princeton.edu/~ota/disk1/1991/9112/911208.PDF>

Sony — ще один приклад. У 1950-х вона була невеликою компанією, яка експериментувала з електронікою. Отримавши ліцензію на транзистори від Bell Labs, вона мала потенціал, але не ресурси. МІТІ допомогло оформити кредит, зареєструвати патенти в Японії, а також захистило від імпорту дешевих американських копій. Компанія почала з виробництва радіоприймачів, а закінчила повноцінним виробництвом побутової техніки, експорту якої боялись навіть у США.

Усе це — Nippon Steel, Toyota, Sony — виросло не тому, що держава штучно створила попит через мита, а тому що система змогла делікатно тримати баланс між планом і довірою. Але що важливо — цей баланс ніколи не був формалізованим наказом. МІТІ не керувало через директиви. Воно переконувало — і вигравало. У цьому і була його основна техніка: так зване *gyosei shido*, “адміністративне керівництво”, коли формально рішення приймає бізнес, але всі розуміють, що не послухатись — означає втратити тіньову опору.

Зустрічі чиновників МІТІ з представниками корпорацій не були суто ритуальними. Це була м’яка бюрократична навігація, де узгоджувались пріоритети, попереджались ризики, тестувались нові сектори. Компанії не зобов’язані були слухатись — але слухались, бо система давала передбачуваність. А передбачуваність у Японії 1950-х і 60-х — це синонім виживання.

Проте з часом навіть ця система почала буксувати. У другій половині 1970-х стали помітні межі інституційної прозорливості. Частина компаній — насамперед Honda — почали ігнорувати рекомендації МІТІ. Вони йшли в напрямки, які міністерство не визнавало перспективними. І в результаті — саме ці компанії вигравали глобальну конкуренцію. Honda інвестувала в легковики,

у США, у нові формати — і мала успіх.⁴⁸ Тоді як інші, більш лояльні до держстратегії, лишались у затінених галузях.

Отже досвід Японії другої половини ХХ століття — це, насправді, виклик обом крайнощам: як віри у «всесильний ринок», так і сподіванням на директивну економіку. Бо те, що сталося в Японії, не було ані повністю ліберальним проривом, ані жорстким планом у радянському стилі. Це був третій шлях — державне середовище, спроектоване не як система наказів, а як система орієнтирів. Де приватна ініціатива не ламалась — але спрямовувалась. Саме МІТІ — і тут я не боюся вжити це слово — виступило головним архітектором. Не просто міністерством, а мозковим центром, що задавав логіку дій: коли, куди і навіщо спрямовувати зусилля. Через *policy lending*, через контроль імпорту, через цілеспрямовану підтримку певних технологій — держава формувала індустріальний ландшафт, а не просто "регулювала" його. Іноді це працювало блискуче, іноді — ні. Але загальна картина була зрозумілою: йдеться не про хаос ринку чи централізовану волю, а про керовану еволюцію.

І в цьому — як на мене — і криється справжня суть японської моделі: коли держава не диктує, але мислить наперед. Не замінює бізнес, а створює йому можливість мислити стратегічно. І саме в такій системі «економічне диво» перестає бути дивом — воно стає наслідком.

2.2. Формування експортно-орієнтованої економіки

На перший погляд — ніби логічно. Коли країна росте, виробляє більше, задовольняє внутрішній попит — вона починає виходити назовні. Експорт ніби природний. Але з Японією все було складніше. І саме тому цікавіше.

⁴⁸ Yoshioka S., Kawasaki H. Japan's High-Growth Postwar Period: The Role of Economic Plans. – Tokyo: Economic and Social Research Institute, Cabinet Office, 2016. – P. 2. – URL: https://www.esri.cao.go.jp/jp/esri/archive/e_rnote/e_rnote030/e_rnote027.pdf

Кінець 1950-х. Промисловість Японії вже не лежить у руїнах. Навпаки — сталеві комбінати, машинобудування, електроніка — починають нарощувати темп. Але є проблема: внутрішній ринок стає затісним. Населення купує більше, але не настільки, щоб утримати приріст виробництва. Економіка упирається в стелю. І саме в цей момент держава — а точніше, вся структура післявоєнного державного менеджменту — починає рух у бік зовнішнього. Експорт стає не просто новим джерелом прибутку. Він оформлюється як політична мета, як інституційна ставка, як відповідь на межу росту. Десь у цих рішеннях — і суть японської моделі: експорт не як наслідок, а як проект. МІТІ, що координувало галузі, тепер починає мислити не тільки в категоріях внутрішнього попиту, а в категоріях глобального ринку. Японські компанії — ті самі, що в 1950-х ще боролись за виживання — поступово виводяться на зовнішній ринок за підтримки: кредитами, валютними пільгами, податковими знижками, а подекуди й через укладення преференційних торговельних домовленостей.⁴⁹

І ще один поворот: експорт починає визначати якість. Якщо внутрішній споживач ще міг терпіти “першу версію” товару, то зовнішній — особливо американський — ні. Це означало: щоб експортувати, треба не просто виробляти, а довести продукцію до рівня бездоганної надійності. І саме тут — непомітно, але радикально — починає формуватись те, що згодом назвуть “японським підходом до якості”.⁵⁰

Тобто вся експортна модель не була природною. Вона не “сталась”. Вона була створена — і створена під конкретну мету: підтримати зростання, коли внутрішні джерела вичерпано. Чи був цей вибір виправданим? Можливо. Але важливіше інше: це не був наслідок економічного закону. Це був політичний

⁴⁹ Okazaki T. *Industrial Policy in Japan: 70-Year History since World War II*. – Research Institute of Economy, Trade and Industry, 2016. – P. 58. – URL: <https://www.rieti.go.jp/en/papers/contribution/okazaki/data/06.pdf>

⁵⁰ Sakoh K. *Japanese Economic Success: Industrial Policy or Free Market?* // *Cato Journal*. – 1984. – Vol. 4, No. 2. – P. 540. – URL: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/cato-journal/1984/11/cj4n2-8.pdf>

вибір. І саме тому він виявився таким ефективним. Бо робився не за принципом «що буде — те буде», а за принципом «ми підтримаємо, поки не вийде».

І отже, ми маємо справу не просто з зовнішньоторговельною політикою. Ми бачимо системну трансформацію логіки розвитку: від замикання на собі — до виходу в ризикований, але перспективний глобальний простір. І саме в цьому — на мою думку — полягає найцікавіше в японській економічній історії: перехід до експорту був не наслідком сили, а відповіддю на слабкість. І саме тому він спрацював.

І от коли зовнішній ринок уже визначив вектор, почалося те, що справді змінило обличчя японської економіки: перехід від кількості до якості.⁵¹ Не відразу, не централізовано, не наказом — але методично, глибоко і структурно. Якщо в 1950-х багато японських товарів вважались дешевими копіями — то вже наприкінці 60-х вони почали формувати власні стандарти. І не тільки в дизайні, а в самій культурі виробництва.

Ключовими стали дві практики, які згодом стануть культовими: TQC (Total Quality Control) та Kaizen. І якщо перше — це радше системний підхід до контролю всіх етапів виробництва⁵², то друге — етика поведінки всередині компанії. Kaizen — не просто вдосконалення. Це щоденна, мікроскопічна робота над деталями, в якій беруть участь усі — від інженера до прибиральника. Це те, що не можна запровадити указом — але можна виростити, якщо вся система відчуває тиск на якість.⁵³

Sony, Canon, Toyota — усі вони починали не з блиску. Перші моделі часто були слабшими за західні. Їх купували через дешевизну, а не довіру. Але саме тоді почався процес, який можна назвати “перегоном”: копія → альтернатива → стандарт. Sony довела, що транзисторний приймач може бути не тільки

⁵¹ Fujita K., Hill R. C. Innovative Tokyo // World Bank Policy Research Working Paper 3507. – 2005. – P. 16. – Режим доступу: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/911581468771722302/pdf/wps3507.pdf>

⁵² Ishikawa K. Chapter 8. Prof. Ishikawa and Quality Control. – P. 173–212. – URL: https://www.juse.jp/ishikawa/e/man/Ch08_Ver2b_160531.pdf

⁵³ Imai M. Kaizen: The Key to Japan’s Competitive Success. – P. 259. – URL: <https://anyflip.com/nebyt/pejr>

компактним, а й надійним. Canon — що копіювальна техніка може працювати в десятки разів довше без збоїв. Toyota — що малолітражне авто може не поступатись американському аналогу ні в зручності, ні в ресурсі.

Це не було диво. Це була стратегія, виплекана через систему вимог: якщо хочеш експортувати — зроби краще. І коли держава дала сигнал, а компанії вклали ресурси — почався справжній прорив. Якість стала не конкурентною перевагою, а нормою. І саме в цей момент Японія перестала бути “учнем” — вона почала задавати темп.

Але якість сама по собі нічого не гарантує, якщо нема системи, що її утримає. І тут у гру входить ще один ключовий інструмент японської моделі — Кейрецу. Ззовні — це може виглядати як група компаній, що співпрацюють. Але якщо заглянути глибше — перед нами організм, а не сума частин.

Кейрецу — це мережа пов’язаних корпорацій, об’єднаних не через формальну ієрархію, а через спільні банки, обмін кадрами, внутрішні поставки та крос-власність.⁵⁴ Банк однієї корпорації кредитує іншу; директори можуть переходити з однієї фірми до іншої в межах групи; замовлення розподіляються всередині, не виходячи на відкритий ринок.⁵⁵ Це створює фінансову замкнутість і кадрову стійкість, яка захищає компанії не лише від ринкових коливань, а й від ворожих поглинань.⁵⁶

У результаті — зовні це виглядає як кілька незалежних компаній, але фактично вони діють як єдиний організм. Купити одну? Неможливо — інші залишаться,

⁵⁴ Grabowiecki J. Keiretsu Groups: Their Role in the Japanese Economy and a Reference Point (or Paradigm) for Other Countries. – Chiba: Institute of Developing Economies, 2006. – 76 p. – URL: <https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Reports/Vrf/pdf/413.pdf>

⁵⁵ Lincoln J. R., Shimotani M. Whither the Keiretsu, Japan’s Business Networks? How Were They Structured? What Did They Do? Why Are They Gone? // UC Berkeley Working Paper Series. – 2009. – P. 8, 21. – URL: <https://escholarship.org/uc/item/00m7d34>

⁵⁶ Kanno M. Network Structures and Credit Risk in Cross-Shareholdings among Listed Japanese Companies // Japan and the World Economy. – 2019. – Vol. 49. – P. 17–31. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0922142517300993>

переформатуються, але структура не зникне.⁵⁷ Це — антиінвесторська модель, у якій прибуток важливий, але не головний. Головна — лояльність до системи, до довгострокової взаємодії, до “внутрішньої екосистеми”.

І саме ця структура забезпечувала інституційне середовище для Kaizen, для TQC, для технологічної гонки. Коли інженер Sony міг перейти у дочірню компанію з іншим профілем — не втрачаючи статусу, зарплати, і навіть робочого темпу — це не мобільність, це інституційна еволюція. Коли банк, пов'язаний із Toyota, автоматично погоджував фінансування на нову платформу — бо знав її логіку зсередини — це не банківська послуга, це фінансова інтуїція.

Sony — класичний приклад. Компанія ніколи не була “монофірмою”. Вже в 1970-х вона мала понад сто дочірніх і афілійованих структур, які часто виробляли схожу продукцію — навіть конкурували. Але не на смерть. А в логіці внутрішнього тестування якості, розмаїття ідей, технологічного резерву.⁵⁸ Саме це дозволило компанії не лише вистояти, а й випереджати.

І тут ми бачимо ще одну парадоксальну річ. У світі, де конкуренція — це головне правило, Японія вибудувала модель, де конкуренція живе всередині системи, а зовні — панує згуртованість. Кейрецу не гарантує ефективності. Але він гарантує стійкість.

Але вся ця інституційна архітектура — кейрецу, банки, координація, технології — не трималася на гаслах. У Японії не було офіційної ідеології модернізації. Не звучало нічого про “велич нації” чи “соціалістичну рівність”. І саме в цьому — ще один парадокс.

Система, яка вражала злагожденістю, не апелювала до вищих ідей. Натомість — працювала через культуру фірми. У центрі — етос служіння, коли людина не просто працювала в компанії, а жила нею. Довічне наймання, ранкові збори зі

⁵⁷ Lincoln J. R., Gerlach M. L., Takahashi P. Keiretsu Networks in the Japanese Economy: A Dyad Analysis of Intercorporate Ties // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57 (October). – P. 563. – URL: <https://www.jstor.org/stable/2095913>

⁵⁸ Grabowiecki J. Keiretsu Groups: Their Role in the Japanese Economy and a Reference Point (or Paradigm) for Other Countries. – Chiba: Institute of Developing Economies, 2006. – 76 p. – URL: <https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Reports/Vrf/pdf/413.pdf>

спільним виконанням гімну компанії, святкування успіхів не на особистому, а на колективному рівні⁵⁹ — усе це створювало внутрішню дисципліну без зовнішнього примусу.

Чи була це “м’яка ідеологія”? Безумовно. Але саме тому вона й працювала: не через гасла, а через звички. Не через пропаганду, а через щоденну практику. І водночас — ця система ніколи не нав’язувала своїх цінностей зовнішньому світу. Японія експортувала тільки продукцію. Не політичну модель. Не культурний порядок. Лише товари — але з такою якістю й нейтральністю, що їх приймали скрізь — від США до Європи, від Африки до Латинської Америки.⁶⁰ І знову: жодної декларативної програми. Але за всією цією експортною структурою стояла тиха, але потужна присутність держави. МІТІ не зникло після перших проривів — навпаки, воно й далі координувало, розставляло акценти, перенаправляло ресурси туди, де експорт мав шанс стати проривом. І головне — працювало не через накази, а через умови.

Податкові пільги, спеціальні фінансові умови, сприяння у виході на зовнішні ринки — усе це було інструментами підтримки експортерів. Не будь-кого, а саме тих, хто вже доводив конкурентоспроможність. Це був механізм вибіркової довіри, коли держава не тиснула на ринок, але давала сигнал: “Якщо ви готові — ми вас підтримаємо.”

І ще один, менш очевидний, але фундаментальний момент — валютна політика. Курс єни залишався фіксованим на рівні ¥360/\$ впродовж десятиліття до 1973 року. Формально — стабільність. Але по суті — де-факто субсидування експорту. Бо коли внутрішні витрати зростають, а курс незмінний — експортери отримують перевагу. Це не порушення ринку, а тиха державна участь у його налаштуванні.

⁵⁹ Panda, A., & Gupta, R. (2001). Understanding Organizational Culture: A Perspective on Roles for Leaders. *Vikalpa: The Journal for Decision Makers*, P.16 URL: https://www.researchgate.net/publication/318913365_Understanding_Organizational_Culture_A_Perspective_on_Roles_for_Leaders

⁶⁰ Tyabji N. Japanese Miracle: Review Article of Chalmers Johnson MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–75 // *Social Scientist*. – 1984. – Vol. 12, No. 4. – P. 86 – URL: <http://www.jstor.org/stable/3517087>

Така модель, на перший погляд, може здатись хитрою. Але якщо придивитися — вона просто тримала баланс. Держава не втручалась, але тримала рамку. Компанії були вільні, але в межах системи. І саме тому ця модель змогла пережити не один зовнішній виклик.

Отже формування експортної моделі в Японії — це не те, що «сталось саме собою». Це був радше стратегічний маневр, ніж природна еволюція. Коли внутрішній попит вичерпував себе, а економіка потребувала нової траєкторії, експорт став не продовженням сили, а реакцією на слабкість. Саме в цьому парадокс: прагнення назовні народилось не з надлишку, а з межі. І тому — працювало.

Але якість — ось що зробило цей прорив реальним. Бо спочатку це була вимога ззовні: «або добре, або — ні». А вже потім це стало внутрішнім імперативом. Не просто копіювати — вдосконалювати. Не просто продавати — створювати еталон. Саме тому «експорт» у японському випадку — це не тільки торгівля, це перетворення мислення: від сировини до стандарту.

Це не могло б працювати без інституційної інфраструктури. Кейрецу, довічний найм, валютна політика, МІТІ як координатор, а не директивний центр — усе це створило екосистему, де ринок діяв не як хаос, а як система з внутрішнім ритмом. Японія не будувала утопії. Вона формувала практику. Фірма — це не просто виробник, це простір культури. А держава — не трибуна, а тиха архітектура можливого. У результаті маємо унікальну модель: експорт — як стратегія, якість — як етика, виробництво — як форма дисципліни, а держава — як рамка, яка не тисне, а тримає. Не Захід. І не його антипод. А щось своє — третій шлях, який не писали в теорії, але пройшли на практиці.

2.3. Освіта, наука і технології як інституційна база модернізації

Після усього сказаного про виробництво, корпорації, торгівлю — може виникнути відчуття, що японське диво було машинною історією. Сталь, кредити, логістика, кейрецу. Але це лише фасад. У центрі цієї моделі був не

метал, а людина. І саме тому Японія змогла втримати темп тоді, коли інші країни зупинялись.

На відміну від США чи СРСР, Японія не мала ані нафти, ані великих запасів вугілля, ані значного продовольчого надлишку. Її ресурсом став людський капітал⁶¹ — дисциплінований, системно підготовлений, технологічно спрямований. І освіта в цьому сенсі не була “гуманітарною сферою”. Вона стала однією з ключових опор модернізаційного процесу, під наглядом та у співпраці з МІТІ, що координувало не лише заводи, а й університети, технічні інститути, наукові обміни.

Школа → виш → корпорація — ця вертикаль не просто існувала. Вона була структурованою й очікуваною.⁶² В Японії післявоєнного періоду освітня траєкторія — це не просто шлях до диплома, це — вектор інституційного вбудовування. Потрапити до престижної старшої школи означало майже автоматично потрапити в майбутній контур певної галузі. А технічний виш — це вже фактично «ворота» до кейрецу: не формально, не через контракт, але через логіку добору, очікувань, стажувань і кадрової тяглості.

Це не була абстрактна освітня система. Великі корпорації будували власні навчальні центри, орієнтовані не на перепідготовку, а на постійне шліфування кадрів під стандарти компанії. У галузях на кшталт автомобільної ця стратегія втілювалась з математичною точністю: японський працівник проходив у середньому до 370 годин навчання на рік — тоді як у США цей показник ледь сягав 46 годин, а в Європі — близько 170.⁶³

Саме так і будувалась система, яку умовно можна назвати “вихованням для економіки.” Але — і це важливо — не в радянському сенсі, де ідеологія диктує професію. А в японському форматі “відповідальності перед системою.”

⁶¹ Vickers E. Review Article: Education in Japan: A Comprehensive Analysis of Education Reforms and Practices / Ed. by Yuto Kitamura, Toshiyuki Omomo, Masaaki Katsuno. – Singapore: Springer, 2019 // ESJ Educational Studies in Japan. – 2020. – Vol. 14. – P. 102. – URL: https://www.jstage.jst.go.jp/article/esjkyoiku/14/0/14_101/pdf

⁶² van Zolingen S. J. Developments in Education and Training in Japan / Radboud University Nijmegen, The Netherlands. – [s. l.], 2005. – 278 p. – URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED492317.pdf>

⁶³ van Zolingen S. J. Developments in Education and Training in Japan / Radboud University Nijmegen, The Netherlands. – [s. l.], 2005. – 280 p. – URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED492317.pdf>

Освітній шлях не просто відкривав можливості — він формував зобов'язання. І це — без жорсткого наказу згори, але з чіткою соціальною логікою: хочеш працювати в Mitsubishi — покажи результат у виші.

І саме тут МІТІ знову постає — не як регулятор, а як архітектор цілого знаннєвого поля. Воно координувало інвестиції в технічні заклади, відслідковувало потреби ринку, запускала спеціальні програми підтримки досліджень, у тому числі й у співпраці з корпораціями. Реформи 1950-х років включали масову перебудову освітньої системи — з акцентом на фізику, хімію, інженерію, математику. Навіть загальноосвітні школи орієнтувались на дисципліну, точність, ритм — усе, що відповідало корпоративному ідеалу.

Але якщо дивитись ще глибше — фундамент цієї знаннєвої моделі закладали не технічні виші й навіть не МІТІ. Фундамент був у школі. Саме шкільна система в Японії почала виробляти той “людський тип”, який ідеально відповідав ритму модернізації.

Після 1947 року в Японії була проведена масштабна освітня реформа — формально орієнтована на американську модель (6+3+3), але перетворена на японський лад, із жорсткою структурою й внутрішньою логікою. Шість років початкової школи — загальна база; потім три роки середньої — уже з конкуренцією; і три роки старшої — які по суті визначали, ким людина буде в дорослому житті. Але — і це ключове — відсів починався вже в середині цього ланцюга.

Навчання ставало простором постійного змагання. Екзамени, рейтинги, курси після школи, спеціальні підготовчі класи — усе це формувало психологію не просто учня, а працівника.⁶⁴ Того самого працівника, що потім опинявся в кейрецу і працював за принципом: “не для себе — для системи.”

⁶⁴ Yamamoto, Y. та Brinton, M.C. (2010). Cultural Capital in East Asian Educational Systems: The Case of Japan. *Sociology of Education*, 83(1), P. 67–83. URL: https://scholar.harvard.edu/files/brinton/files/cultural_capital.pdf

І якщо дивитись формально — так, уся система була побудована на рівності: всі діти мали доступ до безкоштовної базової освіти. Але насправді — це була глибоко ієрархічна структура, де кожна сходинка означала не просто диплом, а соціальну перспективу. Успішність у старшій школі = шанс вступити до престижного вишу; престижний виш = автоматична траєкторія в одну з головних корпорацій країни. Тобто — відмінна оцінка на іспиті в 15 років могла визначити життя на наступні 40.⁶⁵

Так починалась культура перфекціонізму. Не гіпотетична, не теоретична — а повсякденна. Діти з малих років вчилися не просто запам'ятовувати — а змагатися. Не просто писати тести — а доводити відповідність системі. І це змагання не завершувалось зі школою — воно просто змінювало форму.⁶⁶ Старша школа → виш → компанія → внутрішній рейтинг → горизонт росту в межах кейрецу.

Проте шкільна система була лише підготовкою. Справжній ритм розвитку задавали технічні університети — вузли, через які проходила не лише молодь, а й самі ідеї індустріалізації. Tokyo Institute of Technology, Kyoto University, Osaka University — усе це були не просто академічні установи. Вони стали фабриками інженерного мислення, механікою для складного технопейзажу Японії.

Особливість японських технічних вишів полягала в тому, що вони не жили автономно. Вони не готували філософів системи, вони виробляли інструменти. І ці “інструменти” — у доброму сенсі — були людьми. Кожен технічний виш мав прямий зв'язок з промисловістю: студенти проходили стажування на підприємствах, а провідні інженери з кейрецу — викладали на курсах, передаючи не абстрактну теорію, а логіку реального виробництва.

⁶⁵ Sugimoto, Y. (2009). *An Introduction to Japanese Society* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. P. 39. URL: https://polpemjepangsmjhiugm2015.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/09/yoshio_sugimoto-an-introduction-to-japanese-society.pdf

⁶⁶ Sugimoto, Y. (2009). *An Introduction to Japanese Society* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. P. 141–142. URL: https://polpemjepangsmjhiugm2015.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/09/yoshio_sugimoto-an-introduction-to-japanese-society.pdf

Це був ланцюг зворотного зв'язку. Компанії давали сигнал: потрібні нові спеціалісти з машинного контролю, або з автоматизації — університети адаптували курси, змінювали пріоритети, запускали нові дослідницькі лабораторії. Це не була “реформа зверху”. Це була технічна еволюція в реальному часі.

І головне — ці виші не перетворювались на заводи дипломів. Диплом, формально, був частиною завершення навчання. Але цінність визначала не кількість прослуханих курсів, а практична інтегрованість у виробничу логіку.⁶⁷ Ти міг бути блискучим студентом — але якщо не здатен працювати в команді інженерів Mitsubishi або Toshiba — твоя академічна успішність знецінювалась. І от коли базу було сформовано — шкільну, університетську, кадрову — Японія зробила ще один стратегічний крок, без якого вся система залишалась би лише копіювальною. Вона інвестувала в майбутнє. І ці інвестиції називались просто — науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи.

НДДКР стали серцем японської технологічної трансформації. У 1960–70-х роках Японія витратила на дослідження більше, ніж будь-яка інша країна, крім США.⁶⁸ Але справа не тільки в цифрах. Справа в тому, як саме ці гроші працювали. Це не були гранти “для науки взагалі” — це були цільові інвестиції в конкретні сектори: електроніка, автомобілебудування, хімічна промисловість.⁶⁹

І що найважливіше — ці дослідження не були лише державними. Створювались спільні лабораторії, де працювали інженери від корпорацій, професори з технічних вишів і фахівці з державних структур. Це була тристороння модель інновацій, у якій інституції не змагались, а доповнювали

⁶⁷ Inoue, K. (1985). *The Education and Training of Industrial Manpower in Japan*. Washington, D.C.: The World Bank. P. 3. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/568301468771308396/pdf/The-education-and-training-of-industrial-manpower-in-Japan.pdf>

⁶⁸ Godin, B. (p.p.). *The Most Cherished Indicator: Gross Domestic Expenditure on R&D (GERD)*. Working Paper No. 22. Montreal: Project on the History and Sociology of S&T Statistics. P. 19. URL. Режим доступу: <https://www.csiic.ca/inc/CV/godin/GERD.pdf>

⁶⁹ *Japanese Industrial Policy: The Postwar Record and the Case of Supercomputers // Competing Economies: America, Europe, and the Pacific Rim*. — Office of Technology Assessment, U.S. Congress, 1991. — Chapter 6. — P. 24.

одна одну. Держава давала гроші й вектор, компанії — інфраструктуру, виші — людський ресурс.

Логіка роботи НДДКР також показова: Японія імпортувала технології, адаптувала їх, покращувала — і виводила вже як власний продукт. Це не було копіюванням — це була експертна переробка з розумінням того, як зробити ефективніше, надійніше, дешевше. І врешті — конкурентніше.⁷⁰

Формально — Японія “доганяла” Захід. Але якщо придивитись, то вже у 70-х вона не доганяла, а задавала темп. Її електроніка, оптика, хімічні сполуки — усе це починало бути не “версією американського”, а самостійним продуктом з власним рівнем довіри. І цей прорив не виник раптово. Він був вирощений у тих самих лабораторіях, де в одній кімнаті сиділи представник Toshiba, доцент із Токуо Tech і чиновник з МІТІ.

І саме тут — повертаючись до великої логіки розділу — бачимо замкнене коло японської модернізації. Школа → виш → компанія → НДДКР → технологія → експорт. І все це трималось не на абстрактній “інноваційності”, а на системі, що працювала як годинниковий механізм.

Але весь цей освітньо-науковий каркас не мав би значення, якби не мав виходу в реальне життя. І саме тут японська модель демонструє одне з найсильніших своїх рішень: функціональна прив’язка освіти до економіки.

Це не була система “вчись для себе”. Це була система: вчися — щоб мати стабільність. Бо якщо ти добре вчився — ти автоматично потрапляв у видимість великих корпорацій. Особливо — в межах кейрецу, де кадрові служби системно стежили за випускниками престижних технічних вишів. Відбір ішов не після резюме, а ще до захисту диплома.⁷¹

І це — не випадково. Японія створила одну з найефективніших моделей соціального ліфту. Освіта тут була не для “розвитку особистості”, а для

⁷⁰ National Research Council. (1997). Maximizing U.S. Interests in Science and Technology Relations with Japan. Washington, DC: National Academies Press. P. 27. URL: <https://doi.org/10.17226/5850>

⁷¹ Kato T. The end of lifetime employment in Japan? evidence from national surveys and field / Takao Kato // Department of Economics, Colgate University. – Hamilton, NY, 2000. – P. 504. – URL: <https://pzacad.pitzer.edu/~lyamane/kato.pdf>

інтеграції в систему. Якщо ти витримав шкільну конкуренцію, вступив до правильного вишу, тримався у верхніх позиціях рейтингу — тобі відкривались двері в стабільну, довготривалу кар’єру в компанії, що не кине тебе в 40. І це не метафора: довічне наймання було частиною не лише корпоративної культури, а загальноекономічної логіки.⁷²

Знання → робота → стабільність. У цьому полягав неписаний суспільний контракт. Людина віддає сили на навчання, і натомість отримує передбачуване майбутнє. Так, це не про свободу. Але у повоєнному суспільстві, виснаженому руйною, саме передбачуваність і стала головною валютою.

І тут постає головне: освіта в Японії не була “просвітницьким актом”. Вона була функціональною ланкою економічної машини. Ніхто не запитував “що тобі подобається?”. Запитували: “чи ти в ритмі?” І якщо так — система тебе підхоплювала, поглинала, і давала ресурси для розвитку вже всередині.

Але, як і в будь-якій високоформатованій моделі, тут був і зворотний бік. Тиск на учнів — величезний. Навіть на рівні середньої школи — безсонні ночі, репетитори, внутрішня тривога.⁷³ Університети — не місце для пошуку себе, а зона доведення відповідності. І, зрештою, система не залишала простору для альтернатив: мистецтво, гуманітаристика, вільна думка — усе це або маргіналізувалось, або штовхалось на периферію.

Отже здавалося б, основа японської модернізації мала б лежати в технологіях або сировинних перевагах. Але якщо уважно придивитися, то виявиться: вся конструкція трималась на людях. Точніше — на системній роботі з людським капіталом. Тут не просто вчили — тут формували. Школа — профіль свідомості. Університет — конвеєр фаховості. Корпорація — завершальний етап соціалізації, де знання ставали частиною виробничої тканини.

⁷² Koshiro K. Lifetime employment in Japan: three models of the concept / Kazutoshi Koshiro // Foreign Labor Developments. – 1984. – № 8. – URL: <https://www.bls.gov/opub/mlr/1984/08/rpt4full.pdf>

⁷³ Bossy S. Academic pressure and impact on Japanese students / Steve Bossy // McGill Journal of Education. – 2000. – Vol. 35, № 1. – P. 74. – URL: <https://mje.mcgill.ca/article/viewFile/8513/6446>

МІТІ, у цій системі, — не міністерство в бюрократичному сенсі, а радше оператор інтелектуальної інфраструктури. Саме воно вибудовувало вертикаль: від загальної освіти до науково-дослідницьких кластерів, від університетів — до експортного потенціалу. Освіта тут не була автономною сферою. Вона стала продовженням економічної логіки. Інституційна функція науки — не абстракція, а механізм індустріального посилення. І, так — це була жорстка система. Ієрархічна, конкурентна, іноді безжальна до слабких. Але саме в цій жорсткості народилась стабільність. Саме ця структурованість — не ринок, не політика, не риторика — стала джерелом прориву. Бо модернізація — це не просто технології. Це дисципліна, вбудована в тіло суспільства. І Японія, як ніхто інший, змогла її реалізувати.

2.4. План подвоєння доходів і соціальна політика 1960-х

На перший погляд, на початку 1960-х років Японія виглядала як країна, що впевнено рухається вгору. Темпи зростання — захмарні, експорт — зростає, технології — на рівні США. Але, як це часто буває, цифри не відображають повної картини. І за красивою статистикою крились проблеми, які могли перекреслити економічне диво ще до того, як воно сформується остаточно. По-перше — нерівність. Швидкий розвиток створив прірву між містом і селом, між корпораціями й дрібним бізнесом, між тими, хто в системі, і тими, хто “поза бортом”.⁷⁴ По-друге — хаотична урбанізація. Люди масово переїжджали до міст у пошуках роботи, але часто натикались на відсутність житла, транспорту, медичних послуг. По-третє — зростання напруги. Не революційної, але психологічної: коли суспільство починає питати, чому його жертви не компенсуються комфортом.⁷⁵

⁷⁴ Minami R. Income distribution of Japan: historical perspective and its implications / Ryoshin Minami // Japan Labor Review. – 2008. – Vol. 5, № 4 (Autumn). – P. 10. – URL: https://www.jil.go.jp/english/JLR/documents/2008/JLR20_minami.pdf

⁷⁵ Glickman N. J. The management of the Japanese urban system: regional development and regional planning in postwar Japan / Norman J. Glickman. – October 1977. – P. 7. – URL: <https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/768/1/RM-77-047.pdf>

І саме в цей момент на політичну сцену вийшов Хаято Ікеда — прем'єр, що зрозумів головне: не буде “соціального дива” — не буде й економічного. Бо неможливо збудувати стабільний капіталізм лише на технологіях і експорті. Потрібна інша складова — людська.

І тому у 1960 році Ікеда запропонував те, що спершу здалося популізмом, — План подвоєння доходів за 10 років. Але, як це часто буває в японській історії, за простими словами стояла складна інституційна логіка.

Здавалося б, ще не встигла Японія повністю вийти з повоєнної турбулентності, як уряд наважується на щось абсолютно нетипове для бюрократичної культури країни — публічну обіцянку добробуту. У 1960 році прем'єр Хаято Ікеда формулює план, який звучить майже як передвиборчий гасло: подвоїти національний дохід за 10 років. Але — це Японія. І якщо слова вимовлені — за ними стоїть інституційна інженерія. У випадку Ікеди — це ціла технократична машина: МІТІ, Мінфін, ЕРА, корпоративні об'єднання, які конструюють не гасло, а алгоритм.

Назва — National Income Doubling Plan — звучала амбіційно, але макропроєкції були чіткі: середньорічне зростання ВВП на 7,2%. У реальності країна перевершила навіть ці орієнтири — зростання сягнуло 10,7% на рік. Причому це було не зростання «на папері», а вибудований ланцюг інституційних механізмів.

По-перше, зниження податків.⁷⁶ Не як ідеологія, а як інструмент: більше грошей в обігу означало більший внутрішній попит і швидше обертання капіталу. І для населення, і для бізнесу. Це була, по суті, неоліберальна операція без риторики неолібералізму.

По-друге, координація зарплатної політики. Уряд не просто закликав — він вів діалог. І цей діалог перетворювався на негласні домовленості між

⁷⁶ Takahashi R. Under treasury control: Japan's emergence as an egalitarian, small-government state / Ryotaro Takahashi // Journal of Contemporary Asia. – 2024. – Published online: 07 Oct. – P. 7. – URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00472336.2024.2410001>

профспілками, великим бізнесом і державними органами. Мета — не дати прибутку застигнути в кейрецу, а змусити його циркулювати, розігрівуючи внутрішній ринок.

Третій — і наймасштабніший — це державні інвестиції в інфраструктуру. Не точкові, а системні. Логіка полягала не лише в побудові доріг чи електромереж, а у формуванні нової географії розвитку. Саме в цей час виникає «тихоокеанський індустріальний пояс» — від Токіо до Китаю-Кюсю. І водночас починається політика регіонального вирівнювання: мобілізація робочої сили, створення нових вузлів урбанізації, зменшення міжпрефектурної асиметрії. План також передбачав структурну перебудову: модернізувати не лише промисловість, а й аграрний сектор і сферу послуг. Причому із розрахунком, що продуктивність зростатиме синхронно в усіх секторах — близько 5,5% на рік. Це мало створити умови для міграції робочої сили з села — але не в бідність, а в системну зайнятість.

Але найцікавіше — це форма подачі. План не був похований у кабінетах. Він був виведений у публічну політику. Ікеда сказав прямо: ми не просто керуємо — ми обіцяємо. Не стабільність — а добробут. І ця публічність трансформувала саму логіку японської політики. Вперше держава заговорила до громадянина не мовою покори, а мовою очікувань. І — що важливо — вона ці очікування виконала. Доходи дійсно подвоїлись, але не за 10 років, а за 7.⁷⁷ Згідно з даними ЕРА, національний дохід на душу населення у фіксованих цінах 1958 року зріс із 208 601 єн до 317 678 — ріст на 10,4% на рік. І це вже було не гасло. Це була новий тип політичної легітимності, коли лояльність до системи ґрунтувалась не на страху чи ритуалі, а на реальному покращенні щоденного життя.

Але навіть це — ще не вся історія. Бо план Ікеди не просто подвоїв цифри у статистичних таблицях — він зсунув саму рамку уявлень про те, як має

⁷⁷ Japan's economy in an era of globalization. – Web Japan. – URL: https://web-japan.org/factsheet/en/pdf/e04_economy.pdf

виглядати щоденне життя. Зростання доходів не осідало в ощадних книжках. Воно вкладалося в побут, у речі, у повторювані дії. І саме тут починається тиха, але радикальна революція — не виробнича, а споживча.

Починаючи з 1962–63 років, Японія входить у фазу стрімкого розширення попиту на побутову техніку. Пральна машина, холодильник, телевізор — не просто прилади, а символи епохи. Їх називали «трьома скарбами Шова»⁷⁸ — і це не була метафора: це був новий соціальний статус. З'являється споживання як стиль життя, а не виняток для обраних. Стрімке зростання реальних доходів поєднується з державним стимулюванням споживчого кредитування, і дорогі товари тривалого користування перестають бути мрією — вони стають планом.

І важливо: це не була стихійна динаміка. Цей ринок був сконструйований. Причому не тільки руками японських планувальників. Зниження оборонних витрат у кінці 1950-х — один із фундаментальних ресурсів. Від 1958 до 1960 року частка військових витрат у ВВП впала на 20%, а вже у 1970-х — стабілізувалась на рівні менше 1% ВВП. Це вивільнило бюджети, які пішли не на зброю — а на водопроводи, електрику, дороги, комунальні мережі.

Паралельно — зовнішній імпульс: США відкривають фінансові шлюзи. Світовий банк, Ексімбанк, приватні позики — лише за 1958 рік обсяг зовнішнього кредитування подвоюється. Усе це — паливо для внутрішньої інвестиційної хвилі, яка й народжує той самий «асортимент» японського повсякдення, що стане впізнаваним у всьому світі.

Саме в цей момент і кристалізується те, що потім назвуть японським середнім класом. Але це не була політична ідентичність — це була економічна ситуація. Люди, які ще нещодавно жили в бараках без каналізації, тепер купують кольорові телевізори, катаються на мопедах, а універмаг по суботах — це не розкіш, це норма. І головне — вони не бояться витратити. Бо держава гарантує: робота стабільна, зарплата зростає, пенсія — реальна, а економіка не підведе. І

⁷⁸ Okita S. Economic growth of postwar Japan / Saburō Okita. – P. 6. – URL: https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Periodicals/De/pdf/62_02_01.pdf

ще один непомітний, але важливий штрих: політична стабільність тримається не на примусі, а на довірі — США фінансують ЛДПЯ (Ліберал Демократична Партія Японії), ЛДПЯ тримає курс, курс — працює.

І ось тут — кульмінація: держава створила не лише виробника. Вона створила покупця. І саме це стало другим двигуном зростання. Тепер японські компанії могли тестувати продукти вдома, нарощувати серійність, збивати собівартість, масштабуватись — ще до того, як виходили на американський чи європейський ринок. Внутрішній ринок перестав бути тлом. Він став полігоном.

У цьому я й бачу найглибшу зміну: японське диво перестає бути історією про експорт і виробничі потужності. Воно стає історією про побут як індикатор модернізації. Бо коли споживання — не побічний ефект, а свідомо запущений процес, — тоді модернізація переходить у фазу структурної стійкості. І тоді холодильник — не просто техніка. Це доказ того, що система працює.⁷⁹

Але ріст споживання й доходів не міг відбутись у вакуумі. Йому потрібен був простір — буквальний. І саме тому в 1960-х Японія переживає одну з наймасштабніших урбанізаційних хвиль в історії. Сотні тисяч людей щороку залишали села й рухались у напрямку Токіо від 4,4 у 1925 р до 8,8 млн у 1955 р, Осаки від 2 до 3 млн, Нагої 0.6 до 1.6 млн — мегаполіси розростались з вибуховою швидкістю.⁸⁰

Це був не просто демографічний тренд. Це була трансформація з м'язовим напруженням. Люди, які ще вчора обробляли землю мотикою, сьогодні вдягали уніформу й прямували електричкою до заводу в Кавасакі. І це не перебільшення — це буквальна зміна способу життя. Вони ставали частиною нового світу, вбудованого в логіку кейрецу, у дисципліну конвеєра, в ритм промислового добирання. І не випадково — це саме ті, кого ми вже бачили у шкільній системі, в технічних університетах, у цехах Sony і Nippon Steel.

⁷⁹ Beckley M., Horiuchi Y., Miller J. M. America's Role in the Making of Japan's Economic Miracle // Journal of East Asian Studies. 2018. Vol. 18, № 1. 21 p.

⁸⁰ Mardonov Sh. Sh. The evolution of Tokyo and Osaka as megaagglomerations / Shokhrukh Shukhrat ugli Mardonov // International Scientific Journal of Biruni. – 2023. – Vol. 2, Issue 3. – P. 31. – URL: https://birunijournal.uz/media/journals/articles/5_MARDONOV_Shokhrukh_Shukhrat_ugli_28-36.pdf

Але не варто романтизувати. Це був стрибок — не лише вперед, а й у бік. За два десятиліття частка міського населення зросла майже вдвічі — з 37% у 1950-х до 72% у 1970 році. І це означало не урбанізацію — а вибух. Міста розростались хаотично. Зводилися цілі «спальні райони» — швидко, дешево, без шкіл, без парків, без логіки. Це був простір без архітектури — лише функція.⁸¹ Людина там не жила, а мешкала. Її тіло — у бетоні, її життя — на рейках. Бо транспортна система працювала на межі зносу: ранкові години пік у токійському метро нагадували воєнну операцію, не поїздки.⁸² Держава намагалась відповісти — масштабно. Комбінато на намивних землях, штучні острови в затоці, нові гілки залізниці. Але інерція приросту була швидшою за план. Урбанізація ставала не просторовим явищем, а соціальним тиском. І в цьому — ключ. Бо саме під цим тиском формувалась нова людина: без землі, без “села”, без минулого. Зате — з працею, доходом, телевізором і вперше в житті — передбачуваним завтра.⁸³

Це й був той клас, який не просив — а очікував. Не пристосовувався — а вибудовував. Його не створила еволюція — його викристалізувала структура: технократична держава, індустриальний ринок, транспортна артерія. І найважливіше — він прийняв правила. Бо держава перестала бути для нього зовнішнім диктатором. Вона стала рамкою: інституційною, побутовою, житловою.

Це була не соціальна “добавка” до економічного дива. Це була його внутрішня платформа. Бо саме в цих районах без дерев і з шумом повітряних кондиціонерів народжувався новий тип лояльності — до системи не як до ідеї, а

⁸¹ Pernice R. The transformation of Tokyo during the 1950s and the early 1960s: projects between city planning and urban utopia / Raffaele Pernice // JAABE – Journal of Asian Architecture and Building Engineering. – 2006. – Vol. 5, No. 2 (November). – P. 253. – URL: <https://www.academia.edu/1477297/>

⁸² Pernice R. The transformation of Tokyo during the 1950s and the early 1960s: projects between city planning and urban utopia / Raffaele Pernice // JAABE – Journal of Asian Architecture and Building Engineering. – 2006. – Vol. 5, No. 2 (November). – P. 254. – URL: <https://www.academia.edu/1477297/>

⁸³ Townsend S. Analysis of Japanese Life During the Economic Miracle and the Actions Taken to Improve it by Government and Business. URL: <https://static1.squarespace.com/static/51ca55eee4b07cb3e84e4994/t/531647b5e4b035ad0332d90d/1393969077846/Analysis+of+Japanese+Life+During+the+Economic+Miracle+and+the+Actions+Taken+to+Improve+it+by+Governmen+t+and+Business.pdf>

як до організму. У цьому бетоні закладалась не лише інфраструктура. Там вибудовувалась стабільність — щоденна, дисциплінована, передбачувана. І саме це зробило “диво” не лише економікою, а — суспільством.

І саме тут — в точці, де економічна стратегія перетинається з людським досвідом, — постає головна цінність японської моделі 60-х: соціальна стабільність. Але не як випадковий побічний ефект, а як цільова установка. Як чітко спроектований результат всієї попередньої логіки.

Здавалося б, що експресивне зростання економіки мало б породити напругу — нерівність, виснаження праці, протест. І дійсно, у 1960-х Європа переживала хвилю страйків, студентських повстань, ліворадикальних мобілізацій. Франція — 1968. Німеччина — RAF. Італія — "червоні бригади". Світ нуртував — але Японія трималась напрочуд спокійно.

Чому? Відповідь — в архітектурі компромісу. Зростання зарплат + стабільне працевлаштування + довічне наймання створили те, що в інших країнах було мрією, — реальну соціальну угоду. Не зафіксовану в конституції, не прописану в законах — але відчутну щодня. Людина знала: компанія тебе не кине.

Система тебе не залишить. У відповідь — ти працюєш на результат, без зайвих питань, без флірту з ідеологіями.

І це працювало. Японія не потребувала жорсткої репресивної машини — бо стабільність трималась на добробуті. Уряд інвестував у медицину, пенсійну систему, школи. Все те, що на Заході вимагалось через протест, тут з'являлось як частина модернізаційного курсу. Не завдяки боротьбі — а завдяки системному мисленню.

Отже на перший погляд, план Ікеди міг здаватися просто амбітною економічною програмою — ще одним урядовим курсом на зростання. Але якщо подивитися глибше, стає зрозуміло: це була не лише про економіку. Це була соціальна угода нового типу. Зниження податків, узгодження зарплат, масштабні інвестиції в інфраструктуру — усе це працювало не як набір технічних заходів, а як спроба побудувати передбачуване майбутнє для мас.

Саме в цей період з'являється те, що згодом назвуть "японським середнім класом": не просто економічно активні люди, а соціально впевнені. Вони мали житло, стабільну роботу, побутову техніку — і, що головне, внутрішню довіру до завтрашнього дня. У містах з'явилися нові райони, транспортні артерії, освітні установи — але найважливішим було інше: з'явилася інфраструктура повсякденного комфорту. І саме в цьому, на мою думку, криється ключ до стійкості японського «економічного дива»: його підживлювали не лише графіки зростання, а й реальні соціальні трансформації. Коли держава, бізнес і працівники працюють не в конфлікті, а в режимі взаємного очікування — тоді економіка стає не лише ефективною, а й довготривалою. І саме тому план Ікеди — не просто цифри, а рамка для нової епохи.

Розділ 3. Значення досвіду Японії: оцінка та сучасна перспектива

3.1. Внутрішні суперечності японської моделі

На перший погляд, здавалося б, що японська економічна модель — це зразок ефективності. Успіх у зовнішній торгівлі, високі темпи зростання, повна зайнятість, соціальний мир — що ще може вимагати суспільство від своєї економіки? Але саме тут — як це часто буває — і починається проблема. Бо економічні моделі, на відміну від технічних механізмів, не існують поза суспільним контекстом. І та сама система, яка породила «економічне диво», почала виявляти свої вразливі місця, щойно зник екстенсивний ресурс зростання. Тобто: все працювало — допоки було куди рости.

Чому варто говорити про критику саме зараз, у 3-му розділі? Тому що будь-яка модернізація — це завжди компроміс. І те, що виглядало ефективним у 60-х, почало викликати сумніви вже в 80-х. Те, що було джерелом стабільності — перетворилось на джерело інерції. І саме тому критичний погляд — не заперечення успіху, а умова його осмислення.

Теза проста, але важлива: сила японської моделі — в її ефективності. Але її слабкість — у надмірній концентрації ризиків. Універсальна лояльність, довічне наймання, експортна залежність, централізоване планування — усе це дійсно спрацювало. Але лише в тому контексті, де зростання було гарантованим. А от коли зростання сповільнилось — модель виявилась неспроможною швидко адаптуватись. І саме з цього — із першого сумніву — ми почнемо розгортати аналіз внутрішніх суперечностей японського дива.

Перший — і, мабуть, найболючіший — розрив стався там, де цього ніхто не чекав: у людському вимірі. Бо поки економісти міряли темпи росту, а аналітики хвалили макропоказники, японське суспільство почало задихатись від власної ефективності.

Те, що в 1960-х виглядало як трудова етика, у 1980-х перетворилось на вбудоване перенапруження. Термін «*karoshi*» — смерть від перевтоми — виник не як медичне поняття, а як соціальний вирок. Люди, які роками працювали по

60–70 годин на тиждень, просто помирили за робочим столом.⁸⁴ І ніхто не питав: чому. Бо в цій системі особисте життя давно стало валютою, яку обмінюють на стабільність.

Трудоголізм не був примусом згори — він був вбудованою цінністю. Культ праці, корпоративна відданість, ідея, що “компанія — це родина”, — усе це спочатку об'єднувало. Але з часом почало ізолювати. Людина ставала не частиною колективу, а інструментом у продукційному ланцюгу. І якщо цей інструмент втомлювався — його заміняли, або він просто ламався.⁸⁵

Але ще небезпечнішою виявилась структурна замкнутість корпоративної системи. Кейрецу, які колись були інструментом стабільності, тепер почали творити внутрішню касту. Той, хто «всередині», мав усе: роботу, лікарню, школу, пенсію. Той, хто «поза системою» — жив у тіні. А ще гірше — навіть найінноваційніші ідеї ззовні не могли пробитись усередину. Бо корпоративні структури не шукали нового — вони шукали контроль.⁸⁶

У результаті — парадокс. Система, яка десятиліттями формувалась як ідеальна модель ефективності, почала перетворюватись на систему самопожертви. Люди — розхідний матеріал. Ідеї — вторинні до ієрархії. А праця — вже не засіб самореалізації, а безкінечний обов'язок, від якого немає виходу.

І саме тут — як не дивно — починає хитатись не мораль, а економіка. Бо втомлене суспільство перестає генерувати прорив.⁸⁷ А модель, яка колись жила на ентузіазмі, тепер тримається лише на звичці. І це — початок кризи.

Але навіть перенапруження — це не останній сигнал. Найбільш глибока тріщина в японській моделі з'явилась там, де її наче й не мало бути: у

⁸⁴ Kato T. The Political Economy of Japanese Karoshi (Death from Overwork) // Hitotsubashi Journal of Social Studies. – 1994. – Vol. 26, No. 2. – P. 41–52. – URL: <https://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/hermes/ir/re/8374/HJsoc0260200410.pdf>

⁸⁵ Ono H. Why Do the Japanese Work Long Hours? Sociological Perspectives on Long Working Hours in Japan // Japan Labor Issues. – 2018. – Vol. 2, No. 5. – P. 36–42. – URL: <https://www.jil.go.jp/english/jli/documents/2018/005-03.pdf>

⁸⁶ Grabowiecki J. Keiretsu Groups: Their Role in the Japanese Economy and a Reference Point (or Paradigm) for Other Countries. – Chiba: Institute of Developing Economies, 2006. – 76 p. – URL: <https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Reports/Vrf/pdf/413.pdf>

⁸⁷ Ono H. Why Do the Japanese Work Long Hours? Sociological Perspectives on Long Working Hours in Japan // Japan Labor Issues. – 2018. – Vol. 2, No. 5. – P. 37. – URL: <https://www.jil.go.jp/english/jli/documents/2018/005-03.pdf>

демографії. І проблема тут не тільки в цифрах — хоча й вони вражають.

Проблема в тому, що система, побудована на лояльності й постійності, раптом лишилась без тих, хто готовий у неї вбудовуватись.

Старіння населення — один із найочевидніших симптомів. Кожен п'ятий житель Японії — старше 65 років. І це не просто тягар для пенсійного фонду.

Це інституційна деформація, коли вся інфраструктура, економіка, медицина, навіть споживання — починають обертатись навколо віку, а не майбутнього.

Паралельно — катастрофічне падіння народжуваності. Наприклад в 2022 році в Японії — було менше 1.26 дитини на жінку, а якщо подивитись по регіонах то регіони з «Великого Токіо» мають ще менше народжуваність менше 1.20

дитини на жінку.⁸⁸ І це вже не питання “тренду”, а виклик самому існуванню моделі. Бо та сама система, яка колись забезпечувала стабільність через працю й жертву, перетворилась на пастку. Молоді — не хочеться в неї входити.

Життя, де все — робота, де немає часу на родину, на хобі, на паузу — викликає не лояльність, а втечу.

І отут — на мою думку — відбувається головний злам. Соціальний контракт, який працював десятиліттями, більше не діє. Старше покоління — тримається за правила. Молодше — або емігрує внутрішньо, або свідомо ігнорує гру. І вся економіка, яка будувалась на масовому, організованому, дисциплінованому працівнику, — раптом лишається без гравців.

Скорочення робочої сили — це вже не прогноз, а факт. Витрати на соціальні програми — стрімко ростуть, що по оцінкам ріст витрат з 2025 до 2040 збільшаться на 17 трильйонів йен що зараз становить 2.7% нинішнього ВВП.⁸⁹

А держава, яка раніше стимулювала зростання, тепер шукає баланс між підтримкою старих і привабленням молодих. Але проблема не лише в інституціях. Проблема — в наративі. Бо більше нема людей, готових жити так,

⁸⁸ Ministry of Health, Labour and Welfare. Trends in number of live births and total fertility rates, 1947–2022 // Vital Statistics of Japan. – URL: <https://www.mhlw.go.jp/toukei/youran/aramashi/syussyou.pdf>

⁸⁹ Jones R. S. Addressing Demographic Headwinds in Japan: A Long-Term Perspective // OECD Economics Department Working Papers. – 2024. – No. 1792. – URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/04/addressing-demographic-headwinds-in-japan-a-long-term-perspective_85b9a67f/96648955-en.pdf

як жила система. І це — найглибша криза: криза легітимності через втрату поколінневої спадковості.

Та навіть попри всі внутрішні надломи, японська модель могла б і далі працювати — якби мала стабільну зовнішню опору. Але саме тут — у залежності від експорту — закладалась її стратегічна пастка.

З самого початку зростання Японії спиралось на зовнішні ринки. Внутрішній попит формувався, але ключовим джерелом динаміки були США, Європа, глобальні ланцюги поставок. І поки ці ринки розширювались — система працювала. Але вже з 1980-х почались збої. Світ змінився — а модель Японії виявилась занадто вузькою.

Перший удар — тиск США на зміну валютного курсу. У 1985 році в готелі "Плаза" була укладена Plaza Accord — угода між провідними економіками, яка передбачала штучне зміцнення японської єни через зниження процентної ставки після чого йена зміцнилась спочатку на 46% а через рік знизилась до реальних 30% тобто з тодішнього курсу 236 до 127 йен за долар.⁹⁰ Здавалося б — технічне рішення. Але наслідки були вибухові: японський експорт став дорожчим, конкуренція впала, промисловість сповільнилась.

А тепер — увага — головне: Японія не контролювала ці умови. Валютний курс, доступ до ринків, світові ціни — все це визначалось не в Токіо, а у Вашингтоні (ФРС), Лондоні (Банк Англії), на біржах. І в той момент, коли зовнішнє середовище стало менш сприятливим, вся внутрішня машина почала буксувати. Раптом виявилось, що система не має запасного плану, якщо світ припиняє купувати японське.

І саме в цьому, на мою думку, криється найглибший концептуальний недолік моделі. Вона будувалась на логіці: "Ми — майстри виробництва, решта — ринки збуту." Але світ — не стабільна платформа. І коли ці ринки почали

⁹⁰ International Monetary Fund. Did the Plaza Accord Cause Japan's Lost Decades? // World Economic Outlook. – April 2011. – P. 53–55. – URL: https://www.imf.org/-/media/Websites/IMF/imported-flagship-issues/external/pubs/ft/weo/2011/01/c1/_box14pdf.ashx

хитатись, Японія залишилась без фундаменту. Система, яка так вдало організувала працю, виявилась неготовою до автономії.

Але навіть на цьому перелік суперечностей не закінчується. Японська модель мала ще низку менш помітних, але структурно значущих вразливостей, які з часом стали ще очевиднішими.

По-перше — енергетична залежність. У країни не було власних енергоносіїв, і тому нафта, газ, вугілля — все імпортувалось. Після нафтової кризи 1973 року яка закінчила епоху «японського економічного дива» та що спричинило падіння йени з 360 до 300 йен за долар, це стало постійним ризиком: будь-який глобальний шок миттєво відбивався на вартості виробництва, інфляції, торговому балансі.⁹¹ Система, яка виглядала замкнутою й сильною, виявлялась повністю відкритою назовні.

По-друге — міграційна інерція. На відміну від Західної Європи чи США, Японія не розглядала імміграцію як засіб компенсувати брак робочої сили. Суспільство залишалось культурно однорідним — і це спочатку вважалось перевагою. Але з демографічною кризою стало зрозуміло: без нових людей система не відтвориться. А держава не мала ні інструментів, ні політичної волі, щоб змінити цю ситуацію.

І зрештою — “втрачена декада”. 1990-ті роки, які почались з фінансової кризи та обвалу фондового ринку, перетворились на епоху стагнації. ВВП зростав повільно, інфляція трималась на межі дефляції, банки накопичували «токсичні» активи. І що найстрашніше — держава, яка колись управляла економічним дивом, не змогла дати відповідь. Модель не адаптувалась — вона просто завмерла.

Отже, модель, яка десятиліттями демонструвала зразкову ефективність, мала б витримати й нові виклики. Але саме її стабільність виявилася пасткою. Бо те, що працювало в режимі зростання, почало пробуксовувати, коли ресурс цього

⁹¹ Mihut, Marius Ioan, Decean, Liviu Daniel. First oil shock impact on the Japanese economy // *Procedia Economics and Finance*. – 2012. – Vol. 3. – P. 1042–1048. – DOI: 10.1016/S2212-5671(12)00271-7. – URL: https://www.researchgate.net/publication/271580276_First_Oil_Shock_Impact_on_the_Japanese_Economy.

зростання вичерпався. Перенавантаження працівників, яке ще вчора виглядало як дисципліна і самовідданість, перетворилось на джерело соціального виснаження. Корпоративна замкнутість, що свого часу забезпечила лояльність і стабільність, із часом почала працювати проти інновацій — блокуючи притік свіжих ідей і створюючи напівзакриту ієрархію. А демографічний спад, який поступово став хронічним, підірвав саму тканину системи: без оновлення поколінь, без робочих рук, без притоку нової енергії модель почала зношуватись ізсередини.

До цього додається і зовнішній фактор. Залежність від глобального ринку, коливань валют, відсутність повноцінної стратегічної автономії — усе це зробило Японію вразливою до шоків, на які вона не мала власної відповіді. А енергетична нестача в комбінації з обмеженою міграційною політикою лише підсилили відчуття структурної задухи.

І саме в цьому, на мою думку, полягає головна суперечність: модель, що забезпечила злет, виявилась неготовою до перезавантаження. «Втрачена декада» 1990-х — це не просто пауза. Це симптом глибшого розриву між логікою зростання та логікою адаптації.

Тому якщо ми справді хочемо зрозуміти Японію сьогодні, мало захоплюватись її минулим — треба навчитися бачити її межі. І не тільки для того, щоб їх критикувати, а щоб з усією повагою до здобутків — побачити, як навіть найкращі системи можуть зламатися, якщо не встигають за зміною епохи.

3.2. Уроки японського досвіду для сучасної України

На перший погляд здається, що Японія — надто далекий світ. Інша культура, інші ресурси, інші умови. Але парадокс у тому, що саме в момент кризи, коли країна проходить через руїну, розбалансовану економіку і виклики модернізації — саме тоді досвід Японії стає несподівано релевантним. Україна сьогодні — не 1980-ті Франція і не 2000-ні Польща. Україна — це, радше, Японія 1945-го: глибока криза, потреба в новому мисленні, виклик виживанню.

Але — і це критично — пряме копіювання неможливе. Бо модель не переноситься автоматично. Вона завжди вкорінена в контекст. І якщо ми просто перепишемо механізми — ми отримаємо або імітацію, або карикатуру. Саме тому вивчення Японії варто розглядати не як готовий рецепт, а як набір методологічних дзеркал. Не “роби як вони”, а “подивись, як вони вирішували аналогічні проблеми — і шукай свій ключ.” Це не калька, а аналітична реконструкція.

І головна теза цього розділу, на мою думку, звучить так: уроки Японії можуть бути надзвичайно корисними — але тільки тоді, коли адаптовані до українських реалій. А це означає — критичний відбір. Те, що працювало у них, не завжди спрацює у нас. Але логіка мислення, принципи організації, інституційна послідовність — усе це може стати нарешті тією основою, якої в Україні не вистачало десятиліттями.

Якщо говорити про ті елементи японського досвіду, які справді можуть бути адаптовані в українському контексті, то варто почати з найочевиднішого — освітньої моделі. У Японії освіта ніколи не була просто фоном або соціальним гарантом. Вона була інструментом національної модернізації. І саме в цьому — ключ. Бо не йдеться лише про підручники, школи чи рейтинги. Йдеться про те, що якість людського капіталу стала державною ставкою. Саме тому технічні виші, як-от Токуо Tech чи Киотський університет, перетворилися не на «освітні послуги», а на центри кристалізації інженерної думки, навколо яких оберталися цілі виробничі галузі.

Також треба звернути увагу на одну критично важливу ланку, яка часто лишається на узбіччі обговорень — університети. Точніше — сама логіка їхньої роботи. Бо, крім усього сказаного, вища освіта в Україні вимагає не просто реформ — вона потребує переосмислення. І проблема тут не лише в тому, що дипломів надто багато. Проблема в тому, що значна частина цих дипломів — мертві. Вони не працюють. Тобто: люди навчаються, отримують ступінь — і не використовують його в реальному житті.

Причин тут кілька. По-перше — якість. Український диплом не має ваги на глобальному ринку, а подекуди й на локальному. І річ навіть не в програмі — річ у тому, що ключові экзамени можна або купити, або “домовитися”. Це формує знецінення самої ідеї освіти: навчання перетворюється на формальність, а не на інвестицію в компетентність. І це — вже інституційна проблема.

По-друге — обсяги. В Україні просто занадто багато університетів. І занадто багато спеціальностей, які продукують випускників “про запас”. Візьмемо для прикладу істориків. За даними сайту osvita.ua⁹², в Україні нараховується близько 55 кафедр/факультетів історії. Уявімо, що в середньому кожен факультет або кафедра випускає 50 студентів на рік. Це вже 2750 істориків щорічно. Це багато. І тут питання не в тому, що “не знайдуть роботи” — а в тому, що сам ринок праці фізично не потребує такої кількості спеціалістів у цій сфері.

МОН не дає деталізованої статистики по конкретних спеціальностях, але якщо історію віднести до галузі “Освіта”, то за офіційними звітами рівень працевлаштування за фахом становив 60% у 2021 році та 47,4% у 2022.⁹³ І проблема не у винятковості України. У США, наприклад, за даними Федерального резервного банку, у 2023 році за спеціальністю не працювали 49,1% істориків⁹⁴, а у 2025 — уже 51,2%.⁹⁵ У Британії, за дослідженням Higher Education Careers Service Unit за 2018 рік, лише 39,6% істориків мали повну зайнятість через 6 місяців після випуску⁹⁶. Цифри схожі. Але в умовах слабкої

⁹² <https://osvita.ua/vnz/guide/search-17-0-0-132-0.html> (дата звернення 13.04.2025)

⁹³ Міністерство освіти і науки України. Звіт з моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти станом на 01 листопада 2022 року. – Київ: МОН України, 2024. – URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/04/12/Zvit.z.Monitorynhu.pratsevlashtuvannya.vypusknkyiv.ZV.i.FPO-12.04.2024.pdf>

⁹⁴ Federal Reserve Bank of New York. *The Labor Market for Recent College Graduates*. – Updated: February 10, 2023. – URL: <https://web.archive.org/web/20230216123024/https://www.newyorkfed.org/research/college-labor-market/index.html#/outcomes-by-major> (дата звернення 12.02.2025)

⁹⁵ Federal Reserve Bank of New York. *Labor Market Outcomes of College Graduates by Major*. – Updated: February 20, 2025. – URL: <https://www.newyorkfed.org/research/college-labor-market#--:explore=outcomes-by-major> (дата звернення (12.02.2025)

⁹⁶ Association of Graduate Careers Advisory Services. *What do graduates do?*. – October 2018. – 76 p. – URL: https://prismic-io.s3.amazonaws.com/graduatemarkettrends%2F0d64ccf2-aeb9-488e-b77e-fccffa21ec92_what-do-graduates-do-2018-19.pdf

економіки й відсутності структурного попиту на інтелектуальну працю — вони б'ють по системі ще болючіше.

І саме тут виникає базове питання: якщо диплом має кожен третій — то яка його реальна цінність? У Японії часів кейрецу логіка була проста — ти добре вчився → ти гарантовано потрапляєш у систему. Але це не було про “формальність”. Це було про відбір. Якщо ти навчався в престижному виші — тебе беруть. Якщо ти ще й мав хороші оцінки — ти одразу потрапляєш у верхній прошарок корпоративної ієрархії. А якщо ні — залишаєшся на периферії. Не через “зв'язки”, а через рейтинг, через заслуги.

В Україні ж усе навпаки: диплом із КНУ може мати таку саму вагу, як із випадкового педагогічного вишу. Роботодавець не завжди бачить різницю, бо система сама знецінила цю різницю. І це не лише про освіту — це про підрив принципу справедливості. Бо якщо людина вкладала зусилля, а інша — купила екзамен, і обидві отримали однаковий “вихід”, то це демотивує не тільки студента. Це розвалює саму віру в систему.

Тому, на мою думку, МОН мало б піти шляхом структурного ревізійонізму. По-перше — скоротити або принаймні обмежити набір на ті спеціальності, які вже насичені. По-друге — стимулювати вибір на користь критичних напрямів: енергетика, інженерія, ІТ, екологія, медицина, аграрні науки. По-третє — і це, можливо, найважливіше — гарантувати бодай мінімальні соціальні механізми повернення інвестицій. Якщо студент навчається добре, обирає потрібну для держави галузь — система має давати йому шанс: робоче місце, перше працевлаштування, пільгову іпотеку, соціальний пакет.

Це все — не про утопію. Це про мінімальні принципи справедливості. Бо інакше — з кожним роком “диплом” дедалі більше перетворюється на папірець.

І не через знання, а через відсутність структури, яка би ці знання справді виводила в економіку. А без цього — немає ані розвитку, ані довіри, ані професійної гідності. І саме це, на мою думку, і є точка, де все треба починати.

Другий аспект, без якого важко уявити сталу модернізацію, — це стратегічне планування. У Японії цю роль відіграло МІПІ, і, як показало дослідження, саме воно було тією інституцією, що задавала не реакцію на кризу, а довготривалу логіку економічного розвитку. Україна ж, попри всі спроби реформ, досі не має чітко окресленого аналітичного центру такого масштабу, який був би незалежним від політичного циклу. І саме в цьому, на мою думку, полягає одна з глибинних проблем — у нас стратегічні рішення змінюються разом із владою, замість того щоб існувати понад нею.

Це не лише теоретична слабкість — це практичний параліч. Наприклад, у 1990-х реформи наштовхнулися на спротив старої еліти — передусім комуністів, які блокували приватизацію, продовжували субсидувати збиткові підприємства й фактично консервували радянську економіку вже в новій державі. У результаті ми отримали не структурну перебудову, а повільне затягування змін. І один з найпоказовіших прикладів — земельна реформа. Її провели лише у 2021 році. Тобто, майже 30 років в Україні не існувало повноцінного ринку землі. Навіть у Росії, яка має свою специфіку, реформа відбулась ще у 2001. Але головне — не у порівнянні з Росією.

Проблема в тому, що в Україні не було потреби «викупувати» землю, як це робила окупаційна влада в Японії після війни. Земля в нас уже перебувала у державній власності. Її можна було — при бажанні — роздати селянам. Але цього не сталося. Чому? Тому що не було інституції, яка б мислила довгостроково й незалежно. Вся економічна політика залишалася в руках ситуативної влади, що обслуговувала короткотермінові інтереси — переважно політичні або олігархічні.

І тут знову повертаємось до питання про український аналог МІПІ. Бо якщо така структура не буде створена — з аналітичним апаратом, повноваженнями, інституційною пам'яттю — то розмови про промислову політику залишатимуться лише на рівні побажань. В Україні досі не реалізовано навіть базових речей, які були в Японії ще у 1950-х: наприклад, пільгового імпорту технологій або стимулювання експорту. У нас виробництво існує або за

інерцією, або у форматі напівфеодальної олігархічної моделі, що тримається на зв'язках із бюджетом, а не на конкурентоспроможності.

І саме тому теза проста: без створення свого — хай не МІТІ, але бодай чогось подібного за функцією — про системну промислову модернізацію можна навіть не починати говорити.

І нарешті — те, що зазвичай випадає з обговорення: малий і середній бізнес. На перший погляд, Японія — це країна гігантів: Toyota, Sony, Mitsubishi. Але якщо заглянути глибше, виявиться, що ці гіганти живуть не в ізоляції, а в щільному мережевому оточенні з сотень дрібних постачальників, інженерних бюро, технологічних субпідрядників. Саме так працює кейрецу — як організм, у якому навіть найменша компанія має функцію. І тут Україна може починати з малого: індустриальні парки, галузеві кластери, локальні ланцюги виробництва. Отже, адаптація японського досвіду — не про екзотику, не про “а от у них”. Це про уважне спостереження і сміливе мислення: де саме ми можемо запозичити не форму, а логіку. Бо сильні моделі ніколи не передаються буквально. Вони переплавляються на власному ґрунті.

І все ж, попри привабливість японської моделі, є речі, які неможливо або надзвичайно складно перенести в українські умови. І не тому, що ми гірші чи не здатні, а тому що культурна, інституційна і ціннісна тканина — абсолютно інша.

Насамперед, система кейрецу і довічного наймання. На перший погляд, це виглядає привабливо: стабільність, лояльність, передбачуваність. Але ця модель будується на довірі, стратегічному мисленні бізнесу і готовності працівника прив'язати себе до однієї компанії на все життя. Усе це — речі, яких в українському середовищі майже немає. Корпоративна культура розбалансована, бізнес мислить короткими циклами, а працівники — навпаки — часто втікають від фіксації, бо не бачать у компанії жодної гарантії.

І тут виникає ключове питання: чи можлива кейрецу без довіри? Відповідь — ні. Бо це не просто структура — це етика спільного розвитку, де навіть конкуренція внутрішньо координована. В Україні ж досі домінує логіка:

“виживи — і не довіряй нікому.”⁹⁷ Тож переносити японську модель «однієї великої родини» в реалії тотальної недовіри — це не адаптація, а утопія.

Друга річ — корпоративна дисципліна. Те, що в Японії називається гармонією, у нас сприймається як примус. Культура трудоголізму, самопожертви, публічного підпорядкування компанії — усе це для українського працівника виглядає або дико, або відразливо. Ми — індивідуалісти, критики, анархісти. Ми хочемо свободи, а не співів гімнів перед робочим днем. І це не погано — це просто інша координата. Саме тому жорстка вертикаль, яка в Японії цементувала стабільність, у нас викликала б внутрішній спротив уже на етапі впровадження.

І, нарешті, ключова проблема — координація між державою та бізнесом. У Японії МІТІ міг щотижня зустрічатися з керівниками корпорацій — і ці зустрічі мали силу рекомендації, якої дотримувалися. В Україні ж така взаємодія часто або профанація, або кулуарна гра. Інституційна довіра слабка, а сам бізнес — надто фрагментований. Корупція, зміни урядів, незрозумілі сигнали згори — усе це унеможлиблює “довгі узгодження”, які були основою японської моделі. Отже, головний урок, який ми можемо винести з японського досвіду, — це не набір готових рішень, а метод — мислення на довгу дистанцію. Не реагувати — а передбачати. Не латати — а проектувати. Україна, якщо хоче модернізуватись по-справжньому, має почати з архітектури мислення: створення інституції, яка б мислила поза межами виборчих термінів, щось на кшталт локального МІТІ — аналітичного центру сили, а не протоколів. Бо поки стратегія змінюється щоп’ять років — не буде ні промисловості, ні довіри.

Інше — освіта. Це не має бути конвеєр дипломів, а система селекції й підтримки тих, хто реально здатен тягнути. Україна не може дозволити собі витратити ресурси на формальність. Освіта має стати не лише сходинкою — а й фільтром, а держава — гарантом, що той, хто пройшов цей шлях, не залишиться сам на ринку.

⁹⁷ THE PROBLEM OF INSTITUTIONAL TRUST IN UKRAINE AND EUROPE: A Comparative Analysis // Three Seas Economic Journal. – 2020. – Vol. 1, No. 4. – P. 59. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/350662234>

І ще: не створювати «копії». Те, що спрацювало в Японії — працювало для Японії. Наш шлях має вирости з наших умов, наших травм і наших можливостей. Можна дивитись на Японію як на зразок — але будувати слід своє. Свої інституції. Свою логіку. Свої правила гри. Бо лише тоді можна буде говорити не про «адаптацію чужого», а про справжню модернізацію в українському сенсі. І саме в цьому — як на мене — починається будь-який «третій шлях».

Висновок

У висновку хотілося б зазначити: досвід Японії в період так званого «економічного дива» є прикладом не просто економічного зростання, а глибокої системної модернізації, в якій переплелися зовнішні стимули, внутрішні управлінські рішення та соціокультурна готовність до змін. На перший погляд може скластися враження, що успіх Японії — це сукупність вдалих збігів: американська підтримка, вестернізація, стабільна політична структура. Але якщо подивитись глибше — це не просто випадковість, а результат послідовного інституційного вибудовування, стратегічного планування і, що особливо важливо, суспільного консенсусу щодо вектору розвитку.

У ході дослідження було встановлено, що ключову роль у японському прориві відіграв не лише зовнішній чинник — як-от реформи, ініційовані окупаційною адміністрацією, — але й активна політика японської держави: через МІТІ, освітню реформу, індустріальні плани, стимулювання експорту, модернізацію інфраструктури. Усе це не просто сприяло зростанню ВВП, а створювало внутрішню архітектуру сталого розвитку.

Окрему увагу в роботі приділено соціальному виміру: формуванню нового середнього класу, зміні трудової етики, трансформації моделі зайнятості. Саме на цьому рівні стало очевидно, що модернізація в Японії — це не лише про виробництво, а й про культурну інтеграцію змін, перетворення побуту, освіти, щоденних практик. У результаті ми маємо справу не просто з економічною історією, а з моделлю, яка демонструє, як країна, що пережила повний колапс, змогла вибудувати не копію, а нову якість. І саме тому досвід Японії заслуговує не на сліпе копіювання, а на критичне вивчення.

Для України цей кейс може бути цінним з кількох причин. По-перше, він демонструє важливість ролі держави як стратегічного координатора. По-друге, підкреслює значення людського капіталу як ресурсу не менш важливого, ніж сировина чи інвестиції. І по-третє, нагадує: модернізація працює тільки тоді,

коли вона базується не на імпорті рішень, а на адаптації до локального контексту.

Отже, японське «економічне диво» — це не просто приклад минулого, а потенційний інструмент мислення про майбутнє. І якщо цей досвід буде осмислений із урахуванням наших реалій, він може стати не лише темою для аналізу, а й поштовхом до дії.

Резюме

Ця дипломна робота присвячена аналізу японського «економічного дива» в період з середини 1950-х до початку 1970-х років. У фокусі дослідження — сукупність чинників, які дозволили Японії здійснити швидкий прорив від повоєнної розрухи до статусу однієї з провідних економік світу. Розгляд ведеться у трьох основних площинах: зовнішній вплив (зокрема, окупаційна політика США, план Доджа, ефект Корейської війни), внутрішня економічна політика (роль МІТІ, державне індустріальне планування, стратегія експорту), а також соціальні та культурні трансформації.

Окрема увага приділена тому, як формувалися нові інститути, які інструменти використовувались для стимулювання модернізації, і яким чином держава вибудовувала довгострокову логіку економічного розвитку. Розглянуто роль освіти, наукових досліджень, кадрової політики, а також соціальної мобільності у формуванні стабільного середнього класу.

Робота також містить спробу критичної інтерпретації — зокрема, щодо поширених версій, які пояснюють «диво» виключно зовнішньою допомогою чи культурною специфікою. Вона підкреслює важливість взаємодії зовнішнього впливу з внутрішньою готовністю до перетворень як ключового чинника успіху. Наукова новизна полягає у поєднанні історико-економічного аналізу з соціокультурною перспективою, що дозволяє розглядати «економічне диво» як багатовимірний процес. Практична цінність роботи полягає в тому, що вона окреслює конкретні принципи — стратегічне планування, інвестиції в

людський капітал, роль держави як координатора розвитку — які можуть бути адаптовані до українського контексту в умовах економічної трансформації.

Abstract

abstract This thesis is dedicated to analyzing the Japanese "economic miracle" during the period from the mid-1950s to the early 1970s. The research focuses on the complex interplay of factors that enabled Japan to make a rapid leap from postwar devastation to the status of one of the world's leading economies. The analysis unfolds along three main dimensions: external influences (particularly U.S. occupation policy, the Dodge Plan, and the effects of the Korean War), internal economic policy (the role of MITI, state-led industrial planning, and export strategy), as well as social and cultural transformations.

Special attention is given to the formation of new institutions, the tools employed to stimulate modernization, and the ways in which the state constructed a long-term logic of economic development. The study examines the role of education, scientific research, personnel policy, and social mobility in shaping a stable middle class.

The thesis also includes an attempt at critical interpretation — in particular, it challenges widely held views that explain the "miracle" solely through external aid or cultural specificity. It emphasizes the importance of the interaction between external influence and internal readiness for transformation as a key factor of success.

The scientific novelty lies in the integration of historical-economic analysis with a sociocultural perspective, which allows the "economic miracle" to be viewed as a multidimensional process. The practical value of the study is in outlining concrete principles — strategic planning, investment in human capital, and the role of the state as a development coordinator — that can be adapted to the Ukrainian context amid economic transformation.

Список використаних джерел та літератури

1. Бабич Б. Японское «экономическое чудо»: причины достижений и неудач // В: Япония в Восточной Азии: внутреннее и внешнее измерения / под ред. А. В. Лукина. Москва: МГИМО-Университет, Институт международных исследований, Центр исследований Восточной Азии и ШОС, 2009. С. 11–52.
2. Гончарова Г. О. Японське економічне диво: можливості застосування досвіду в економіці України // Тези 67-ої наук. конф. професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів ун-ту (Полтава, 2 квіт. – 22 трав. 2015 р.). Полтава: ПолтНТУ, 2015. Т. 1. С. 416–418.
3. Городня Н. Специфіка суспільно-економічної моделі Японії та її еволюція в умовах глобалізації. С. 1–22. URL: https://www.researchgate.net/publication/337317949_Specifika_suspilno-ekonomichnoi_modeli_Aponii_ta_ii_evolutia_v_umovah_globalizacii
4. Захарченко В. І. Базові моделі економічних реформ: зарубіжний досвід використання // Збірник наукових праць ЧДТУ. 2018. Вип. 49. С. 5–16.
5. Караханова О. Японське "економічне диво": основні аспекти, запозичення досвіду // УДК 338.24.021.8 (52). МФ НаУКМА. С. 96–103.
6. Міністерство освіти і науки України. Звіт з моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти станом на 01 листопада 2022 року. – Київ: МОН України, 2024. – URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/04/12/Zvit.z.Monitorynhu.pratsevlashtuvannya.vypusknykiv.ZV.i.FPO-12.04.2024.pdf>
7. Мозебах В. А. Японское "экономическое чудо": сущность и подходы к пониманию // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. 2018. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yaponskoe-ekonomicheskoe-chudo-suschnost-i-podhody-k-ponimaniyu> (дата звернення: 14.11.2024).

8. Панкратова А. И. "Японское экономическое чудо" как проект непрерывной "консервативной модернизации" (исследовательские подходы) // Вестник НАСА. 2016. № 1 (12). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yaponskoe-ekonomicheskoe-chudo-kak-proekt-nepreryvnoy-konservativnoy-modernizatsii-issledovatel'skie-podhody> (дата звернения: 13.11.2024).
9. Association of Graduate Careers Advisory Services. What do graduates do?. – October 2018. – 76 p. – URL: https://prismic-io.s3.amazonaws.com/graduatemarkettrends%2F0d64ccf2-aeb9-488e-b77e-fccffa21ec92_what-do-graduates-do-2018-19.pdf
10. Baran R. J. Some of the Serious Conditions in Japan after World War II / Robert J. Baran. – URL: <https://www.magiminiland.org/BigPicture/PostWarJapan.html> (дата звернения 11.02.2025)
11. Beckley M., Horiuchi Y., Miller J. M. America's Role in the Making of Japan's Economic Miracle // Journal of East Asian Studies. 2018. Vol. 18, № 1. 21 p.
12. Benedict R., The Chrysanthemum and the Sword. Boston: Houghtton Mifflin, 1946, p 32
13. Bossy S. Academic pressure and impact on Japanese students / Steve Bossy // McGill Journal of Education. – 2000. – Vol. 35, № 1. – P. 74. – URL: <https://mje.mcgill.ca/article/viewFile/8513/6446>
14. Business Networks? How Were They Structured? What Did They Do? Why Are They Gone? // UC Berkeley Working Paper Series. – 2009. – P. 8, 21. – URL: <https://escholarship.org/uc/item/00m7d34>
15. Elbaum B. How Godzilla Ate Pittsburgh: The Long Rise of the Japanese Iron and Steel Industry, 1900–1973 // Social Science Japan Journal. – 2007. – Vol. 10, No. 2. – P. 243–264. – DOI: 10.1093/ssjj/jym042. – URL: <https://www.sfu.ca/~kawasaki/Elbaum.pdf>
16. Emperor. Imperial Rescript Denying His Divinity (Professing His Humanity) // National Diet Library. – URL: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/shiryō/03/056shoshi.html> (дата звернения 11.01.2025)
17. Ericson, S. The Wealth of Zaibatsu Owner Families: The Impact of Zaibatsu Busting in Occupied Japan // Shashi: The Journal of Japanese Business and Company History. – 2021. – Т. 6, № 1. – DOI: 10.5195/shashi.2021.48. – URL:

- https://www.researchgate.net/publication/352844067_The_Wealth_of_Zaibatsu_Owner_Families_The_Impact_of_Zaibatsu_Busting_in_Occupied_Japan.
18. Federal Reserve Bank of New York. Labor Market Outcomes of College Graduates by Major. – Updated: February 20, 2025. – URL: <https://www.newyorkfed.org/research/college-labor-market#:~:explore=outcomes-by-major> (дата звернення (12.02.2025))
 19. Federal Reserve Bank of New York. The Labor Market for Recent College Graduates. – Updated: February 10, 2023. – URL: <https://web.archive.org/web/20230216123024/https://www.newyorkfed.org/research/college-labor-market/index.html#/outcomes-by-major> (дата звернення 12.02.2025)
 20. Fiscal and Monetary Policies of Japan in Reconstruction and High-Growth: 1945 to 1971. – Tokyo: Institute of Fiscal and Monetary Policy, Ministry of Finance, 2010. – URL: https://www.mof.go.jp/english/pri/publication/policy_1945-1971/Full_edition1945-1971.pdf. – P. 54
 21. Foreign Relations of the United States, 1946, The Far East. Volume VIII. Document / Memorandum by Mr. Philip B. Sullivan. – Washington: U.S. Department of State. – URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1946v08/d135>
 22. Forsberg, A. America and the Japanese Miracle: The Cold War Context of Japan's Postwar Economic Revival, 1950–1960. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2014. 352 p.
 23. Fujita K., Hill R. C. Innovative Tokyo // World Bank Policy Research Working Paper 3507. – 2005. – P. 16. – Режим доступу: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/911581468771722302/pdf/wps3507.pdf>
 24. Genay, H. Financial deregulation and the expansion of Japanese banking operations in the United States // Economic Perspectives. 1991. Vol. 15, № 1. P. 21. ISSN 0164-0682. URL: <https://www.chicagofed.org/-/media/publications/economic-perspectives/1991/ep-jan-feb1991-part3-genay-pdf.pdf>
 25. Glickman N. J. The management of the Japanese urban system: regional development and regional planning in postwar Japan / Norman J. Glickman. – October 1977. – P. 7. – URL: <https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/768/1/RM-77-047.pdf>
 26. Godin, B. (p.p.). The Most Cherished Indicator: Gross Domestic Expenditure on R&D (GERD). Working Paper No. 22. Montreal: Project on the History and

- Sociology of S&T Statistics. P. 19. URL. Режим доступа:
<https://www.csiic.ca/inc/CV/godin/GERD.pdf>
27. Grabowiecki J. Keiretsu Groups: Their Role in the Japanese Economy and a Reference Point (or Paradigm) for Other Countries. – Chiba: Institute of Developing Economies, 2006. – 76 p. – URL:
<https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Reports/Vrf/pdf/413.pdf>
28. Grad, A. J. Land Reform in Japan // Pacific Affairs. 1948. Vol. 21, No. 2. P. 115–135. URL: <https://www.jstor.org/stable/2752510>
29. Gudenau D. J. Analysis and Application of the Toyota Production System in American Manufacturing / Oakland University, The Honors College. – Rochester, Michigan, 2018. – P. 66. – URL:
<https://our.oakland.edu/server/api/core/bitstreams/fb357cad-ce85-4c98-8d2b-fb772c013e09/content>
30. Hamada, K. Kasuya, M. The Reconstruction and Stabilization of the Postwar Japanese Economy: Possible Lessons for Eastern Europe? / New Haven: Economic Growth Center, Yale University, 1992. – URL:
<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/160594/1/cdp672.pdf>. – P. 57.
31. <https://osvita.ua/vnz/guide/search-17-0-0-132-0.html> (дата звернення 13.04.2025)
32. Imai M. Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success. – P. 259. – URL:
<https://anyflip.com/nebyt/pejr>
33. Inoue, K. (1985). The Education and Training of Industrial Manpower in Japan. Washington, D.C.: The World Bank. P. 3. URL:
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/568301468771308396/pdf/The-education-and-training-of-industrial-manpower-in-Japan.pdf>
34. International Monetary Fund. Did the Plaza Accord Cause Japan's Lost Decades? // World Economic Outlook. – April 2011. – P. 53–55. – URL:
https://www.imf.org/-/media/Websites/IMF/imported-flagship-issues/external/pubs/ft/weo/2011/01/c1/_box14pdf.ashx
35. Ishikawa K. Chapter 8. Prof. Ishikawa and Quality Control. – P. 173–212. – URL: https://www.juse.jp/ishikawa/e/man/Ch08_Ver2b_160531.pdf
36. Ishizuka, N. Constitutional Reform in Japan // Columbia Journal of Asian Law. 2019. Vol. 33. P. 13. URL:
https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3718&context=faculty_scholarship
37. Ito T., Weinstein D. E. Japan and the Asian Economies: A 'Miracle' in Transition // Brookings Papers on Economic Activity. 1996. № 2. P. 205–272. DOI: <https://doi.org/10.2307/2534622>.

38. Ito, T. Great Inflation and Central Bank Independence in Japan. – Tokyo: University of Tokyo, NBER, TCER, CEPR, 2009. – URL: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c9166/revisions/c9166.rev1.pdf>, – P. 7.
39. Japan's economy in an era of globalization. – Web Japan. – URL: https://web-japan.org/factsheet/en/pdf/e04_economy.pdf
40. Japanese Industrial Policy: The Postwar Record and the Case of Supercomputers // Competing Economies: America, Europe, and the Pacific Rim. – Office of Technology Assessment, U.S. Congress, 1991. – Chapter 6. – P. 24.
41. Johnstone B. Canon, Lone Wolf // Wired. – 1994. – 1 жовт. – URL: <https://www.wired.com/1994/10/canon/> (дата зверення 14.03.2025)
42. Jones R. S. Addressing Demographic Headwinds in Japan: A Long-Term Perspective // OECD Economics Department Working Papers. – 2024. – No. 1792. – URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/04/addressing-demographic-headwinds-in-japan-a-long-term-perspective_85b9a67f/96648955-en.pdf
43. Kanno M. Network Structures and Credit Risk in Cross-Shareholdings among Listed Japanese Companies // Japan and the World Economy. – 2019. – Vol. 49. – P. 17–31. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0922142517300993>
44. Kato T. The end of lifetime employment in Japan? evidence from national surveys and field / Takao Kato // Department of Economics, Colgate University. – Hamilton, NY, 2000. – P. 504. – URL: <https://pzacad.pitzer.edu/~lyamane/kato.pdf>
45. Kato T. The Political Economy of Japanese Karoshi (Death from Overwork) // Hitotsubashi Journal of Social Studies. – 1994. – Vol. 26, No. 2. – P. 41–52. – URL: <https://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/hermes/ir/re/8374/HJsoc0260200410.pdf>
46. Koshiro K. Lifetime employment in Japan: three models of the concept / Kazutoshi Koshiro // Foreign Labor Developments. – 1984. – № 8. – URL: <https://www.bls.gov/opub/mlr/1984/08/rpt4full.pdf>
47. Lincoln J. R., Gerlach M. L., Takahashi P. Keiretsu Networks in the Japanese Economy: A Dyad Analysis of Intercorporate Ties // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57 (October). – P. 563. – URL: <https://www.jstor.org/stable/2095913>

48. Maitra R. Lessons the United States Must Relearn: The Foundations of the Japanese 'Economic Miracle' // EIR. 1991. Vol. 18, № 18. P. 12–19. URL: https://larouchepub.com/eiw/public/1991/eirv18n18-19910510/eirv18n18-19910510_012-the_foundations_of_the_japanese.pdf
49. Mardonov Sh. Sh. The evolution of Tokyo and Osaka as megaagglomerations / Shokhrukh Shukhrat ugli Mardonov // International Scientific Journal of Biruni. – 2023. – Vol. 2, Issue 3. – P. 31. – URL: https://birunijournal.uz/media/journals/articles/5_MARDONOV_Shokhrukh_Shukhrat_ugli_28-36.pdf
50. Mihut, Marius Ioan, Decean, Liviu Daniel. First oil shock impact on the Japanese economy // Procedia Economics and Finance. – 2012. – Vol. 3. – P. 1042–1048. – DOI: 10.1016/S2212-5671(12)00271-7. – URL: https://www.researchgate.net/publication/271580276_First_Oil_Shock_Impact_on_the_Japanese_Economy.
51. Minami R. Income distribution of Japan: historical perspective and its implications / Ryoshin Minami // Japan Labor Review. – 2008. – Vol. 5, № 4 (Autumn). – P. 10. – URL: https://www.jil.go.jp/english/JLR/documents/2008/JLR20_minami.pdf
52. Ministry of Health, Labour and Welfare. Trends in number of live births and total fertility rates, 1947–2022 // Vital Statistics of Japan. – URL: <https://www.mhlw.go.jp/toukei/youran/aramashi/syussyou.pdf>
53. Morck R., Nakamura M. Been There, Done That: The History of Corporate Ownership in Japan. – Tokio: Center for Economic Institutions, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, 2003. – C. 32. – URL: <https://cei.ier.hit-u.ac.jp/English/pdf/wp2004-4.pdf>
54. Nakane C. Japanese Society. Berkeley: University of California Press, 1970. 157 p.
55. National Research Council. (1997). Maximizing U.S. Interests in Science and Technology Relations with Japan. Washington, DC: National Academies Press. P. 27. URL: <https://doi.org/10.17226/5850>
56. Occupied Japan 1945–1952: Gender, Class, Race. Survival and Reconstruction. – URL: <https://archive.mith.umd.edu/gcr/public/displayTheme.php%3Fid%3D3.html>. (дата звернення 12.02.2025)

57. Ohkawa K., Rosovsky H. Capital Formation in Japan // In: Mathias P., Postan M. M., eds. *The Cambridge Economic History of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978. P. 134–165.
58. Okazaki T. *Industrial Policy in Japan: 70-Year History since World War II*. – Research Institute of Economy, Trade and Industry, 2016. – P. 58. – URL: <https://www.rieti.go.jp/en/papers/contribution/okazaki/data/06.pdf>
59. Okita S. *Economic growth of postwar Japan / Saburō Okita*. – P. 6. – URL: https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Periodicals/De/pdf/62_02_01.pdf
60. Okuno-Fujiwara M. *Industrial Policy in Japan: A Political Economy View* // In: Okuno-Fujiwara M., Ryūtarō Kōzō (eds.). – NBER, 1991. – P. 278. – URL: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c8667/c8667.pdf>
61. Ono H. *Why Do the Japanese Work Long Hours? Sociological Perspectives on Long Working Hours in Japan* // *Japan Labor Issues*. – 2018. – Vol. 2, No. 5. – P. 36–42. – URL: <https://www.jil.go.jp/english/jli/documents/2018/005-03.pdf>
62. Otani T. *Technology Transfer as a Dialogical Process Crossing the Pacific Ocean: Sony's Transistor Technology Transfer* // *Historia Scientiarum*. – 2017. – Vol. 26, No. 2. – P. 31. – URL: https://www.academia.edu/85265255/Technology_Transfer_as_a_Dialogical_Process_Crossing_the_Pacific_Ocean_Sonys_Transistor_Technology_Transfer
63. Ozkan, E. U. *The Structural Reforms on the Japanese Corporate Finance and Governance System under the U.S. Occupation*. – Beppu: Ritsumeikan Center for Asia Pacific Studies (RCAPS), 2011. – (RCAPS Working Paper No. 11-2). P. 4. – URL: https://en.apu.ac.jp/rcaps/uploads/fckeditor/publications/workingPapers/RCAPS_WP11-2.pdf
64. Panda, A., & Gupta, R. (2001). *Understanding Organizational Culture: A Perspective on Roles for Leaders*. *Vikalpa: The Journal for Decision Makers*, P.16 URL: https://www.researchgate.net/publication/318913365_Understanding_Organizational_Culture_A_Perspective_on_Roles_for_Leaders
65. Parisi L. *Lessons on the Japanese Constitution / Lynn Parisi*. – Stanford University, SPICE, листопад 2002. – URL: https://spice.fsi.stanford.edu/docs/lessons_on_the_japanese_constitution
66. Pernice R. *The transformation of Tokyo during the 1950s and the early 1960s: projects between city planning and urban utopia / Raffaele Pernice* // *JAABE – Journal of Asian Architecture and Building Engineering*. – 2006. – Vol. 5, No. 2 (November). – P. 253. – URL: <https://www.academia.edu/1477297/>
67. Sakoh K. *Japanese Economic Success: Industrial Policy or Free Market?* // *Cato Journal*. – 1984. – Vol. 4, No. 2. – P. 540. – URL: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/cato-journal/1984/11/cj4n2-8.pdf>

68. Song Q. Political Economy Analysis of Significant Roles of MITI in Japan's Industrial Policies During Japan's Post-war Economic Miracle Period // In: Balli F. et al. (Eds.) ESFCT 2022, AEBMR 226. – 2022. – P. 239–246. – URL: <https://www.atlantis-press.com/article/125980600.pdf>
69. Sugimoto, Y. (2009). An Introduction to Japanese Society (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. P. 39. URL: https://polpemjepangsmjhiugm2015.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/09/yoshio_sugimoto-an-introduction-to-japanese-society.pdf
70. Suzuki T. Energy Security and the Role of Nuclear Power in Japan / Tatsujiro Suzuki // Nautilus Institute. – P. 8. – URL: https://nautilus.org/wp-content/uploads/2015/04/Reg_Japan_final.pdf
71. Takada, M. Japan's Economic Miracle: Underlying Factors and Strategies for the Growth. Lehigh University, IR 163 course, Prof. Wylie, 1999. – URL: <https://www.lehigh.edu/~rfl1/courses/1999/spring/ir163/Papers/pdf/mat5.pdf> – P. 10.
72. Takagi S. From Recipient to Donor: Japan's Official Aid Flows, 1945 to 1990 and Beyond // Essays in International Finance. – 1995. – No. 196 (March). – P. 7. – Princeton University, Department of Economics, International Finance Section. – URL: <https://ies.princeton.edu/pdf/E196.pdf>
73. Takahashi R. Under treasury control: Japan's emergence as an egalitarian, small-government state / Ryotaro Takahashi // Journal of Contemporary Asia. – 2024. – Published online: 07 Oct. – P. 7. – URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00472336.2024.2410001>
74. THE PROBLEM OF INSTITUTIONAL TRUST IN UKRAINE AND EUROPE: A Comparative Analysis // Three Seas Economic Journal. – 2020. – Vol. 1, No. 4. – P. 59. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/350662234>
75. Townsend S. Analysis of Japanese Life During the Economic Miracle and the Actions Taken to Improve it by Government and Business. URL: <https://static1.squarespace.com/static/51ca55eee4b07cb3e84e4994/t/531647b5e4b035ad0332d90d/1393969077846/Analysis+of+Japanese+Life+During+the+Economic+Miracle+and+the+Actions+Taken+to+Improve+it+by+Government+and+Business.pdf>
76. Trust-Busting the Japanese Zaibatsu: Initial Moves to Dissolve the Zaibatsu: 1945–1947 – Austin: University of Texas at Austin. – URL: https://laits.utexas.edu/~mr56267/HIST_341_materials/Images/Zaibatsu%20documents.pdf p. 80.
77. Tyabji N. Japanese Miracle: Review Article of Chalmers Johnson MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–75 // Social Scientist. – 1984. – Vol. 12, No. 4. – P. 86 – URL: <http://www.jstor.org/stable/3517087>

78. van Zolingen S. J. Developments in Education and Training in Japan / Radboud University Nijmegen, The Netherlands. – [s. l.], 2005. – URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED492317.pdf>
79. Vickers E. Review Article: Education in Japan: A Comprehensive Analysis of Education Reforms and Practices / Ed. by Yuto Kitamura, Toshiyuki Omomo, Masaaki Katsuno. – Singapore: Springer, 2019 // ESJ Educational Studies in Japan. – 2020. – Vol. 14. – P. 102. – URL: https://www.jstage.jst.go.jp/article/esjkyoiku/14/0/14_101/_pdf
80. Vittas D., Cho Y. J. Credit Policies: Lessons from Japan and Korea // The World Bank Research Observer. – C. 277 - 298. – URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/499221468261345046/pdf/765570JRN0WBRO00Box374378B00PUBLIC0.pdf>
81. Wada M. The Role and Characteristics of Industrial Policy in Postwar Industrial Recovery and Development in Japan: Implications for Developing Countries. – JICA Research Institute. – P. 159. – URL: https://www.jica.go.jp/Resource/jica-ri/publication/booksandreports/uc7fig00000026xa-att/policy_Chapter04.pdf
82. Yamamoto, Y. та Brinton, M.C. (2010). Cultural Capital in East Asian Educational Systems: The Case of Japan. *Sociology of Education*, 83(1), P. 67–83. URL: https://scholar.harvard.edu/files/brinton/files/cultural_capital.pdf
83. Yoshioka S., Kawasaki H. Japan's High-Growth Postwar Period: The Role of Economic Plans. – Tokyo: Economic and Social Research Institute, Cabinet Office, 2016. – P. 2. – URL: https://www.esri.cao.go.jp/jp/esri/archive/e_rnote/e_rnote030/e_rnote027.pdf